

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 26.08.2020

Kabul Tarihi: 17.09.2020

BASKI ALTINDAKİ UYGURLAR VE DİĞER TÜRK TOPLULUKLARI: DOĞU TÜRKİSTAN'DA SÜRDÜRÜLEN SİSTEMATİK İNSAN HAKLARI İHLALLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Hakan KOLÇAK* - Öğr. Gör. Dr. Osman ERCAN**

Öz

Bu çalışma, komünist Çin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) gerçekleştirilen insan hakları ihlallerini analiz etmektedir. Çalışmamız, söz konusu ihlallerin anlaşılabilmesi için birincil elden kaynak olarak küresel tanınırlığa sahip insan hakları koruma örgütleri ve sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan güncel raporları irdelemektedir. Rapor içeriklerinden faydalanılarak şekillendirilen çalışmamız; uluslararası, bölgesel ve yerel hukuki mevzuatın yanı sıra ikincil elden pek çok eserden de istifade etmiştir. Çalışmamıza göre; baskıcı Doğu Türkistan politikası, negatif ve pozitif statü hakları yönünden önemli sayıda ihlale sebebiyet vermektedir. Bahsi geçen politikanın yumuşatılması ve eğer mümkünse tamamen ortadan kaldırılması sürecinde Türkiye'nin etkin bir rol oynayabileceğini öne süren çalışmamız, Doğu Türkistan'da sürdürülen hak ihlalleri ile yoğun bir şekilde ilgilenilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mevzu bahis ihlalleri yerinde kavramak ve insan hakları yönünden yardıma muhtaç Türklerin durumunu tespit edebilmek için Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de bir Türk başkonsolosluğu açılmasını öneren çalışmamız, Kaşgar ve Turfan gibi Türk kimliğini yansıtan Doğu Türkistan şehirlerinde Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları tarafından temsilcilikler açılmasını tavsiye etmektedir. Doğu Türkistan ile iletişim ve etkileşim kanallarını açık tutacak olan bu temsilcilikler, Türk topluluklarına yönelik sürdürülen hak ihlallerinin teşhis edilmesi ile ihlallere karşı yürütülen mücadele sürecine katkı sunacaktır. Gerek başkonsolosluk, gerekse temsilcilikler marifetiyle elde edilecek bilgilerin sistematik olarak raporlandırılması işleminin Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu tarafından icra edilebileceğini dile getiren çalışmamız, hazırlanacak kurumsal raporların Türk dış politika

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü, hakan.kolcak@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1185-4055.

** Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, oercan@beu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2186-8963.

yapıcıları tarafından uluslararası platformlarda dile getirilmekle beraber Çin ile yürütülen ikili görüşmelerde de gündeme taşınabileceğini savunmaktadır. Çalışmamıza göre; küresel gücünü ve saygınlığını artırmak isteyen komünist Çin rejimi, atılacak diplomatik Türk adımlarına olumlu yaklaşabilir ve nihayetinde baskıcı Doğu Türkistan politikasını yumuşatabilir.

Anahtar kelimeler: Uygurlar, Türk Topulukları, Doğu Türkistan, Çin, İnsan Hakları.

Oppressed Uighurs And Other Turkic Communities: Systematic Human Rights Violations In East Turkestan

Abstract

This study analyses human rights violations committed by the communist Chinese administration in East Turkestan (Xinjiang Uighur Autonomous Region). In order to comprehend such violations, this study examines recent reports prepared by a series of globally-respected human rights institutions and civil society organisations. In light of the reports, the study draws on international, regional and domestic legal documents as primary sources, as well as several secondary sources. With respect to negative and positive human rights, this study asserts that the oppressive East Turkestan policy has led to many human rights abuses in the region. The study maintains that Turkey would play an effective role in softening the East Turkestan policy and, if possible, in nullifying it completely. The study calls on Turkey to pay attention to human rights breaches in East Turkestan. It is argued that a Turkish consulate general should be established in the regional capital of Urumqi. Moreover, cultural diplomacy agencies of Turkey should open offices in the Turkic-majority cities such as Kashgar and Turpan to identify the human rights violations locally and help the Turks in combatting these violations. The aforementioned consulate general and agencies could be instrumental in collecting first-hand information. The Human Rights and Equality Institution of Turkey would utilise this information to prepare systematic reports on the issues. The reports could then be brought forward to the international platforms by the Turkish diplomatic apparatus. The reports could also be brought up on the agenda of bilateral discussions pursued with China. By these efforts, it is suggested that the East Turkestan policy of China could be softened because Beijing is concerned about its global soft power and reputation more than before.

Keywords: Uighurs, Turkic Communities, East Turkestan, China, Human Rights.

Giriş

Doğu Türkistan'da demografik yönden çoğunluğu, ekseriyeti Müslüman olan başta Uygurlar olmak üzere; Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Tatarlar gibi Türk toplulukları oluşturmaktadır. Urumçi, Kaşgar ve Turfan gibi birçok Doğu Türkistan şehri, büyük ekonomik öneme sahip İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Tarım ve ticaret olanaklarının yanı sıra çeşitli yer altı zenginliklerine de sahip olan Doğu Türkistan, yüzyıllar boyunca Çin istilalarına uğramıştır. 20'nci yüzyılın ilk yarısında kısa süreli de olsa iki kez bağımsızlığı tecrübe eden Doğu Türkistan, 1949 yılında gerçekleşen komünist devrim sonrası kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kontrolü altına girmiştir.¹

¹ Doğu Türkistan üzerine kapsamlı demografik ve stratejik analizler için bkz.: Ömer Kul, *100 Sorduda Doğu Türkistan*, Rumuz Yayınevi, İstanbul 2017; Abdullah Bakır, "Doğu Türkistan Tarihini

Çin anayasal belgelerinde Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak tanımlanan Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin en büyük coğrafi eyaletidir. Özerk bölge, sadece Afganistan, Hindistan, Moğolistan ve Pakistan ile değil, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında sıralanan Kazakistan ve Kırgızistan ile de sınır komşuluğuna sahiptir. Kurumsallaşmış özerk yönetimin teorik düzlemde anayasal dayanağı bulunuyor olsa da söz konusu eyaletin özerkliği pratik açıdan tartışmalıdır.² Sözde özerk bölge, kendini yönetme haklarını Pekin'den (Çin başkenti) soyutlanmış olarak kullanamamaktadır. Aksine, Çin merkezi hükümeti tarafından dayatılan önemli yönetsel sınırlandırmalar ile karşılaşmaktadır.

Bu çalışma, komünist Çin rejiminin Doğu Türkistan'da sürdürdüğü sistematik insan hakları ihlallerini incelemektedir. Çalışmamız, bölgede gerçekleşen ihlalleri kavrayabilmek için Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International, AI*) ve İnsan Hakları İzleme Örgütü (*Human Rights Watch, HRW*) gibi küresel tanınırlığa sahip insan hakları koruma örgütlerinin hazırladığı güncel raporlardan faydalanmıştır. Uygur İnsan Hakları Projesi (*Uighur Human Rights Project, UHRP*) ve Dünya Uygur Kongresi (*World Uighur Congress, WUC*) gibi Uygurlar özelinde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının hazırladığı çeşitli raporlar da ilgili insan hakları ihlallerinin idrak edilmesi sürecinde dikkate alınmıştır. Rapor içerikleri kullanılarak şekillendirilen çalışmamız; uluslararası, bölgesel ve yerel hukuki mevzuatın yanı sıra ikincil elden kaynaklar -örneğin; kitaplar, kitap bölümleri ve makaleler- vasıtasıyla geliştirilmiştir.

Çalışmamıza göre; komünist Çin rejimi tarafından son yıllarda sürdürülen baskıcı asimilasyon politikaları, sayısız hak ihlaline sebep olmaktadır.³ Mevzu bahis ihlaller, uluslararası ve bölgesel hukuki kaynaklar (sözleşmeler, beyan-

Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 1, İzmir 2008, s. 35-39.

² Teorik açıdan anayasal kabulün dayanağı, azınlık toplulukların özerklik hakkını güvence altına alan Çin Anayasası'nın 4'ncü maddesinin 2'nci fıkrasıdır. İfade edilen anayasal hüküm çerçevesinde tanınan özerklik hakkının kapsamı, Anayasa'nın "Ulusal Özerk Bölgelerin Yönetimi" kenar başlıklı altıncı bölümünde (madde 112-122) detaylandırılmıştır.

³ Etno-kültürel çeşitliliğin yönetilmesi sürecinde birçok yöntemden faydalanılmaktadır. Bu yöntemlerden biri olan ve modern dönemde demokratik bir yol olarak kabul edilmeyen asimilasyon, çeşitliliği ortadan kaldırarak yönetmeyi amaçlamaktadır. Asimilasyon, iki farklı halde ete kemiğe bürünmektedir. Bunlardan ilki, üst kültürleşme olarak adlandırılmaktadır. Bu yöntem aracılığıyla asimilasyonun tamamlanması durumunda iki veya daha fazla etnik yahut kültürel kimliğin birleştirilmesi sonucu, bu iki kimlikten farklı olan ve onları tanımayan yeni bir kimlik oluşturulmaktadır. Matematiksel olarak $A+B=C$ şeklinde formüle edilebilecek üst kültürleşme yöntemi, Sovyet kimliği üzerinden örneklendirilmektedir. Asimilasyon sürecinde takip edilebilecek diğer yöntem füzyondur. Bu yöntem çerçevesinde iki veya daha fazla etnik yahut kültürel kimliğin mevzu bahis kimliklerin bir tanesi tarafından çevrelenmesi ve yok edilmesi söz konusu olmaktadır. $A+B=A$ şeklinde matematiksel olarak formüle edilebilecek füzyon yöntemi, Fransız kimliği üzerinden örneklendirilmektedir. Asimilasyon ve etno-kültürel çeşitliliğin yönetilmesi maksadıyla kullanılacak diğer yöntemlerle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Hakan Kolçak, "Consociationalism under Examination: Is Consociationalism the Optimal Multiculturalist Approach for Turkey?", *Digest of Middle East Studies*, C. 29, No: 1, Washington 2020, s. 26-52; Hakan Kolçak, "Multiculturalism for True Equality: A Normative Argument for Multicultural Turkey", *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, C. 7, No: 2, Geneva 2020, s. 107-125; John McGarry ve Brendan O'Leary, "The Political Regulation of National and Ethnic Minorities", *Parliamentary Affairs*, C. 47, No: 1, Oxford 1994, s. 94-115; Brendan O'Leary, "The Elements of Right-sizing and Right-peopling the State", *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*, Ed. Brendan O'Leary, Ian Lustick ve Thomas Callaghy, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 16-73.

nameler gibi) dahilinde tanınmanın yanı sıra detaylı bir şekilde düzenlenen adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkı, seyahat hürriyeti gibi negatif statü hakları yönünden gerçekleştirilmektedir. Bahsi geçen hakların birçoğunu tanıyıp, güvence altına alan Çin Anayasası, pozitif statü hakları arasında sıralanan eğitim hakkı, kültürel kimliği geliştirme hakkı ve çeşitli ekonomik haklarla ilgili olarak da önemli sayıda hüküm barındırmaktadır. Bu haklar için teorik boyutta sağlanan anayasal koruma olumlu karşılanabilir. Ancak, not etmek gerekir ki; Çin'in uyguladığı baskıcı Doğu Türkistan politikası, söz konusu hakların adil ve özgür kullanımını ölçsüz bir şekilde sınırlandırmaktadır. Bu sınırlandırmalar, netice itibarıyla pozitif statü hakları yönünden de pek çok ihlale sebebiyet vermektedir.

Sayırsız insan hakları ihlalinin kaynağı olan baskıcı Doğu Türkistan politikasının yumuşatılması ve eğer mümkünse tamamen ortadan kaldırılması için Türkiye tarafından yapılan diplomatik girişimlerin sayısının artırılması gerektiğini savunan çalışmamız, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) aracılığıyla Doğu Türkistan Türkleri özelinde hazırlanacak raporların uluslararası kamuoyu oluşturulmasında etkili olabileceğini tartışmaktadır.⁴ Uygurlar ve diğer Türk topluluklarının muzdarip olduğu ihlalleri derhal öğrenmek ve kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek için Urumçi'de açılacak Türk başkonsolosluğunun faydalı olabileceğini düşünen çalışmamıza göre; sadece kendi bölgesinde değil, Orta Asya'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Güney Amerika'ya kadar geniş bir ölçekte ticari, politik ve diplomatik faaliyet yürütebilen bir konuma gelmiş Çin'in, küresel prestijini korumak adına kendisine yöneltilen tenkit ve taleplere tamamen sırtını dönmesi ihtimal dahilinde değildir. Muhtemel tenkit ve taleplerin oluşturulması ve güçlü bir şekilde savunulması için gerekli olan saha çalışmaları, Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları arasında sıralanan Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından yürütülebilir.⁵ Bahsi geçen kurumlar; Urumçi,

⁴ TİHEK, Türkiye Cumhuriyeti'nin insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası mevzuata dayalı olarak 06.04.2016 tarih ve 6701 sayılı kanunla kurulmuştur. İnsan hakları açısından yadsınamaz öneme sahip Paris prensiplerine uygun bir şekilde kurulan TİHEK, idari ve mali özerkliğe sahip olmasının yanı sıra kamu tüzel kişiliğine haiz, özel bütçeli ve Adalet Bakanlığı ile ilişkili bir kurumdur. TİHEK, mevzuattan kaynaklı çeşitli görevlerini insan onurunu temel alarak yerine getirmektedir. Bu görevlerden bazıları şunlardır: 1) İnsan haklarını korumak ve geliştirmek, 2) Hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden faydalanmada ayrımcılığı önlemek, 3) Bireylerin eşit muamele görme hakkını güvence altına almak ve 4) İşkence ve kötü muameleyle karşı etkin mücadele etmek. Sıralanan görevleri haricinde ulusal önleme mekanizması olarak da faaliyetlerini sürdüren TİHEK, insan hakları ihlallerini re'sen incelemek, araştırmak ve karara bağlamak hususlarında da yetki sahibidir. TİHEK hakkında daha fazla bilgi için bkz.: <https://www.tih.gov.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵ YEE, TİKA ve YTB, faaliyetlerine küresel boyutta devam eden kültürel diplomasi kurumlarıdır. YEE, 05.05.2007 tarih ve 5653 sayılı kanun ile kurulmuş Yunus Emre Vakfı'na bağlı bir organ olarak; Türk kimliğini yansıtan dilsel, kültürel, sanatsal ve tarihi faaliyetleri yurt dışında bulunan 58 kültür merkezinde sürdürmektedir. YEE ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.yee.org.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen bir diğer kültürel diplomasi kurumu olan TİKA'nın kuruluş, teşkilat, görev-yetki ve sorumluluklarına ilişkin detaylar, 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (madde 520-531) ile belirlenmektedir. TİKA, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere Türkiye ile ortak değerlere sahip; dost, kardeş ve akraba

Kaşgar ve Turfan gibi Türk kimliğini yansıtan Doğu Türkistan şehirlerinde açacakları kültür merkezleri, temsilcilikler ve koordinasyon ofisleri aracılığıyla baskıcı Doğu Türkistan politikasını yakinen inceleme imkanına sahip olup, atılması muhtemel diplomatik adımlarda etkin rol oynayabilir.⁶

Anayasa hukuku, insan hakları hukuku, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarını ilgilendiren boyutları ile disiplinlerarası bir çalışma olan bu makale, Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan hakkında kısa bir ön bilgilendirme ile başlamaktadır. Çalışmamız, benimsemiş olduğu hak tasnifi modeli çerçevesinde ihlalleri irdelemiş olup; ilk etapta negatif statü hakları yönünden, akabinde pozitif statü hakları açısından analizlerini sürdürmüştür.

Uygurlar ve Doğu Türkistan Üzerine Genel Bilgilendirme

Ayrı bir Türk topluluğu olarak Uygurların Doğu Türkistan'daki varlığı milat öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Söz konusu Türk topluluğunun Çinliler ile sürdürdüğü mücadelenin tarihi, milattan önce 206 yılından milattan sonra 220 yılına kadar Çin ve Orta Asya coğrafyasında varlığını sürdürmüş olan Han Hanedanlığı dönemine uzanmaktadır. İlk defa açık olarak Türk adedilen Göktürk Kağanlığı'nın 744 yılında ortadan kalkması akabinde siyasi tarih sahnesine ana aktör olarak geçiş yapan Uygurlar, 840 yılına kadar Uygur Kağanlığı adı altında devletleşmiştir. Uygur Türkleri, Kağanlığın yıkılmasından sonra Çin baskısıyla daha fazla karşılaşmış ve bölgede Çin hükümlerine hissedilmeye başlanmıştır.⁷

T'ang Hanedanlığı döneminde yaklaşık bir yüzyıl boyunca askeri ve ekonomik yönden Çin hakimiyeti altında kalan Uygur Kağanlığı, Hanedanlığın Orta Asya'daki genişleme çabalarında bir üs olarak kullanılmak istenmiştir. Çin tarihinin en güçlü hanedanlık dönemlerinden biri olarak kabul edilen T'ang hükümlerine, 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı ile son bulmuştur.⁸ Hanedanlığın yayılmacı politikaları dahilinde Taşkent'e doğru genişleme arzusu, Abbasi Halifeliği tarafından hoş karşılanmamış; günümüz Kırgızistan topraklarının kuzey-batısında bulunan alanda bahsi geçen savaş gerçekleşmiştir. Karluk Türklerinin yardımı ile birlikte büyük bir yenilgiye uğratılan T'ang Hanedanlığı, Talas Savaşı sonrasında bir daha Doğu Türkistan'ın batısında siyasi ve askeri maceralara teşebbüs etmemiştir.⁹

devletler ile sosyal, ekonomik ve kültürel hususlar dahil pek çok alanda işbirliği ve koordinasyon çalışmaları yürütmektedir. Söz konusu devletlerde Türk dış politikasını aktif bir şekilde uygulamayı amaçlayan TİKA, 60 ülkede kurmuş olduğu 62 program koordinasyon ofisi aracılığıyla 150 devlette çalışmalarını devam ettirmektedir. TİKA ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: <https://www.tika.gov.tr/tr>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bir diğer kültürel diplomasi kurumu olan YTB, 24.03.2010 tarih ve 5978 sayılı kanun uyarınca oluşturulmuştur. YTB, Türkiye ile dildaş, dindaş, soydaş ve gönüldaş topluluklar arasında ekonomik, kültürel, sosyal ve eğitimsel bağları güçlendirmek amacıyla çalışmalar yürütmektedir. YTB ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.ytb.gov.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶ Öz bir şekilde ifade edilen görüş ve önerilerin kapsamlı versiyonu "Sonuç ve Öneriler" bölümünde yer almaktadır.

⁷ Michael Clarke, *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, London 2011, s. 16.

⁸ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 209.

⁹ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 16.

Kağanlık dönemi Uygur toplumu, İslam dini ile tanışma imkanına sahip olmamakla beraber Animizm, Budizm, Şamanizm ve Gök Tanrı inancı gibi geleneksek Asya dinlerine bağlılık göstermiştir. 759-779 yılları arasında Uygur Kağanlığı'nın hükümdarı olan Böğü Kağan, Soğdlardan aldığı Mani dinini (Maniheizm) devletin resmi dini olarak ilan etmiş ve bu ilanla birlikte Maniheizm, Uygurlar arasında kabul gören din haline gelmiştir.¹⁰

Resmi dini Maniheizm olan Uygur Kağanlığı, çeşitli iç karışıklıklar ve Kırgız saldırıları sonucu 840 yılında yıkılmıştır. Yıkım sonrası kendi devletlerinden yoksun konuma düşen Uygur boyları, Asya kıtasında kurulan devletlerde yaşam alanı aramak zorunda kalmıştır. Bir devlet bünyesinde yoğunlaşmama beraber Kansu bölgelerinde varlık gösteren Uygurlar, bu bölgedeki hakimiyetlerini kaybettikten sonra Beşbalık, Turfan ve Tanrı Dağları çevresindeki bölgede kendilerine yaşam alanı oluşturmuşlardır.¹¹

10'ncü yüzyılın ortalarında tarihin siyasi sayfalarında kendilerine yeniden yer bulan Uygurlar, Karahanlı Devleti'nde varlık göstermişlerdir. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın 960 yılında İslam dinini benimsemesi sonrasında Müslüman olan Uygur Türkleri, Karahanlı Devleti'ne önderlik eden toplum liderleri çıkarmışlardır.¹² İlk Türkçe lügatı ortaya çıkaran Kaşgarlı Mahmut ve liderlik hakkında *Kutadgu Bilig* kitabıyla yöneticilere bilgelik sunan Yusuf Has Hacip, bu dönemin önde gelen ilim adamları arasında sıralanmaktadır. Karahanlı Devleti'nde önemli görevler yürüten eğitilmiş Uygur Türklerini, iki asır sonra Moğol İmparatorluğu'nun bürokrasisinde önemli makamlarda görev alan Uygur elitleri izlemiştir. Siyasi ve idari etkinliğe sahip bir diğer bürokrat Uygur sınıfı, 1279 yılında Çin'e hükmetmeyi başaran ve bir Moğol devleti olan Yuan Hanedanlığı döneminde kendini göstermiştir.¹³

Yuan Hanedanlığı'nın 1368 yılında Çin üzerindeki hakimiyetini kaybetmesi sonrasında Çinliler ve Uygurlar arasındaki toprak ve ticaret odaklı çatışmalar yeniden başlamıştır. Bu çatışmalar neticesinde karşılaşılan başarısızlıklar, Uygur toplumunda iç çatışmaları beraberinde getirmenin yanı sıra Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından defalarca istila edilmesine de sebep olmuştur.¹⁴ Bu istilalardan biri olan ve 18 Kasım 1884 tarihinde nihai şeklini

¹⁰ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 174.

¹¹ Kansu bölgesinde varlık gösteren Uygurlar, günümüzde Sarı Uygur boyu olarak nitelendirilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Michael Dillon, *Xinjiang - China's Muslim Far East*, Routledge Curzon, London 2005, s. 10.

¹² Michael Dillon, *Contemporary China - An Introduction*, Routledge, Abingdon 2009, s. 11; Muzaffer Başkaya, "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilig*, Cilt: 89, İlkbahar 2019, s. 216.

¹³ Hugh Pope, *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, Overlook Duckworth, New York 2005, s. 160.

¹⁴ Birinci Mançu istilası, söz konusu işgallerden sadece biridir. 1759 yılında Uygurların kendi aralarındaki muhalefetten faydalanan Mançular, Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. 1862 yılına kadar süren Çin işgallerini takiben 1863 yılında ortaya çıkan yoğun ayaklanmalar, Mehmet Yakup Bey liderliğinde, Kaşgar merkezli, bağımsız Doğu Türkistan'ın ilan edilmesi ile sonuçlanmıştır. İlan edilen bu bağımsızlık, pratik düzlemde net sonuçlar doğurma imkanına sahip olamamıştır. Yakup

alan ikinci Mançu istilası sonrasında Doğu Türkistan'a Sincan (*Xin-jiang*) ismi verilmiştir.¹⁵ “*Yeni sınır bölgesi*” anlamına gelen bu terim, ikinci Mançu istilası ile beraber sadece coğrafi anlamda kullanılmamış, pek çok hukuki kaynak tarafından da kabul edilir hale gelmiştir.¹⁶

İkinci Mançu istilasının öncü ismi olan Sincan Askeri İlişkiler Emperyal Komiseri General Zuo Zong-tang, Çin'in güvenliğinin Doğu Türkistan'ın Qing (Mançu) Hanedanlığı yönetimi altında kalmasına bağlı olacağını ifade etmiştir. Milli güvenlik odaklı bu bakış açısı, sonraki yıllarda da Çin tarafından benimsenmiştir. Rus yayılmacılığına ve Çin'in milli güvenliğine karşı diğer tehditlerin bertaraf edilmesi için güvenliğin Doğu Türkistan sınırlarından başlatılması fikri, Çinli politika yapımcıları tarafından savunulmuştur.¹⁷ Söz konusu tutum, Doğu Türkistan'ı sadece Çin emperyalizminin bir nesnesi yapmamış, aynı zamanda Çin'in iç güvenliğinin bir parçası haline getirmiştir.¹⁸

Milli güvenlik politikaları kullanılarak baskılanan Uygur kimliği, Sovyet milliyetler politikası yapımcıları tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tekrardan gündeme getirilmiştir. 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen Türk-Müslüman Konferansı ile birlikte Uygur kimliği yeniden canlanma dönemine girmiştir.¹⁹ Canlanan Uygur kimliğinin bir uzantısı olarak sürdürülen isyanlar, Hoten Hanlığı ile kurulan işbirliği çerçevesinde 1933 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulması ile neticelenmiştir. Sovyet ve Çin idarelerine genel itibarıyla siyasi bir karşıtlık içerisinde kurulan DTC, bağımsız bir İslam devleti kurmayı amaçlamıştır. Ancak, kuruluşundan itibaren

Bey'in vefatı sonrasında Doğu Türkistan'ın tamamı, takriben 1877 yılında, yeniden Çin kontrolü altına girmiştir. Doğu Türkistan'da gerçekleştirilen istilalar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Başkaya, *a.g.e.*, s. 216; Feyzullah Uygur, “Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasını”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul 2016, s. 27-40.

¹⁵ Osmanlı Sultanı Abdülaziz, 1860'lı yıllarda Çin istilası tehlikesi ile karşı karşıya kalan Uygurlara danışmanlar göndermenin yanı sıra silah ve cephane yardımı yapmıştır. Osmanlı subayları tarafından eğitilen Uygurlar, Çin işgallerine karşı durmak için savaşmıştır. İkinci Mançu istilasına Yakub Bey liderliğinde karşı koyan Uygurlar, 1872 ve 1876 yılları arasında İstanbul'a elçiler göndererek Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemiştir. Yardım isteği Osmanlılar tarafından yanıtı bırakılmamıştır. *Emirü'l-mü'minin* sıfatını kullanan Sultan Abdülaziz; 4 askeri danışman, 6 top ve 1200 tüfeği Uygurlara yardım amacıyla göndermiştir. Gelen yardımlar, Qing Hanedanlığı'nın Sincan Askeri İlişkiler Emperyal Komiseri General Zuo Zong-tang öncülüğündeki Çin istilasını engellemeye yetmemiştir. Daha fazla detaylı bilgi için bkz.: Pope, *a.g.e.*, s. 142; Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 26.

¹⁶ Ömer Kul, “1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 16, Sayı: 24, Bahar 2018, s. 31.

¹⁷ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 26.

¹⁸ Michael Clarke, “China and Shanghai Cooperation Organization: The Dynamics of 'New Regionalism', 'Vassalization', and Geopolitics in Central Asia”, *The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors*, Ed. Emilian Kavalski, World Scientific Publishing, Singapore 2010, s. 119.

¹⁹ Bahsi geçen konferans öncesi dönemde Uygurlar, ayrı bir Türk topluluğu olarak nitelendirilmekten ziyade mevcut devlet düzenleri tarafından anayasal olarak tanınmış Türk boylarının mensubu bireyler olarak gösterilmekteydi. Örneğin, Macaristan asıllı Türkolog ve seyyah olan Ármin Vámbéry (1832-1913), 1864 yılında yayınladığı Orta Asya'daki seyahat anılarını anlattığı kitabında “*Uygur*” ismini kullanmamanın yanı sıra Doğu Türkistan için o dönemde yaygın olan “*Çin Tartarı*” (*Chinese Tartary*) isimlendirmesini kullanmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Ármin Vámbéry, *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarkand Performed in the Year 1863*, John Murray, London 1864, s. 397-406.

daha bir yıl bile geçmeden hedeflenen amaçtan farklı yönde gelişmeler söz konusu olmuştur. Kişisel hırslarıyla yağmacı bir siyaset takip eden bölgesel savaş ağası Ma Zhong-ying ile Sovyet yanlısı bölgesel savaş ağası Sheng Shi-cai arasındaki mücadele, Ma Zhong-ying'in yenilgi alıp Kaşgar'a çekilmesi ile sonuçlanmıştır. Hem Ma Zhong-ying hem de Sheng Shi-cai ile mücadele etmek zorunda kalan Uygurlar, Ma'nın Kaşgar'ı ele geçirmesi ile 1934 yılında DTC'nin ortadan kalkmasını önleyememişlerdir.²⁰

Uygurlar üzerindeki Çin baskısı, milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan genel valisi olarak atanan Wu Chung-hsin döneminde artmıştır.²¹ Baskıcı ve sert tavrı ile bilinen ve cumhuriyetçiler arasında radikal olarak nitelendirilen şahin kanadın içerisinde yer alan genel vali, cumhuriyetçi Çin'in önde gelen tarihçilerinden Profesör Li Dung-fang'ın "Büyük Çin Milleti" tezini, Doğu Türkistan'da uygulamaya çalışmıştır. Söz konusu tez uyarınca baskıcı politikalar üreten Wu, Uygurların Çin milletinin ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekle kalmamış, Mandarin Çincesi ve Uygurca arasındaki dilsel ayrışmanın iki topluluğun uzun süre ayrı yaşamalarından kaynaklandığını öne sürmüştür. Bütün Doğu Türkistan halkının Çinceyi öğrenmesi suretiyle iki topluluk arasındaki bağların yeniden canlanacağını savunan genel vali, Doğu Türkistanlı kızlar ile Çinli erkeklerin evlendirilerek akrabalık ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Doğu Türkistan'ın coğrafi olarak çok büyük bir toprak parçası olmasına rağmen nüfus yönünden çok az sayıda kişiye ev sahipliği yapmasını kabul edilemez gören Wu, Çin'in diğer bölgelerinden Doğu Türkistan'a göçmenler getirilmesini savunmuştur. Profesör Li Dung-fang tarafından öne sürülen, milliyetçi Çin lideri Chiang Kai-shek tarafından benimsenen ve Wu Chung-hsin'in Doğu Türkistan idaresi sürecinde uygulamaya dökmüş olduğu bu politik anlayış, Uygurlar tarafından kabul görmemiştir. Aksine, 1944 yılında İli (Gulca) bölgesinde yeni bir Uygur ayaklanmasının başlatılmasına yol açmıştır.²² Ayaklanma sonrası Ekim-Kasım 1944 döneminde İli bölgesinde ikinci kez DTC ilan edilmiştir. Sovyetler Birliği'nden destek alan bu devlet, İkinci Dünya Savaşı'nın 1945 yılında bitmesinden sonra Sovyetler Birliği ve milliyetçi Çin arasındaki anlaşmaların pazarlık konusu yapılmış ve 1949 yılındaki komünist devrime kadar egemenlik hakkını tam kullanamadan varlığını sürdürmeye çalışmıştır.²³

²⁰ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 32.

²¹ Çin'de binlerce yıl süren hanedanlık dönemleri, 1911 yılında Qing Hanedanlığı'nın yıkılması ile sona ermiştir. 1912 yılında yönetimi ele geçiren milliyetçiler, Çin Milliyetçi Partisi (*Kuomintang*) içerisinde bulunan komünistleri arındırarak milliyetçi bir Çin cumhuriyeti kurmayı hedeflemiştir. Milliyetçiler ve komünistler arasında 1920'li yıllarda yoğunlaşan siyasi çekişmeler, nihai olarak Çin'i bir iç savaşa sürüklemiştir. İç savaşa giden sürecin detaylı analizi için bkz.: Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 40-120.

²² Kul, "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", s. 31, 33-34; Linda Benson, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944-1949*, M.E. Sharpe Inc, New York 1990, s. 67-176.

²³ 1912 yılında yönetime el koyan milliyetçi Çinliler, bu tarihten sonra komünistler ile yoğun bir siyasi rekabete girmiştir. 1927 yılında gerçekleştirilen Kuzey Seferi sonrasında, milliyetçi lider Chiang Kai-shek'in Çin Milliyetçi Partisi içerisindeki komünistleri parti dışına itme çabası, iki kanat

Komünist devrimin bir sonucu olarak ortaya çıkan Mao Ze-dong yönetimindeki Çin Halk Cumhuriyeti, izlemiş olduğu Doğu Türkistan politikası açısından milliyetçilerin genel tez ve söylemlerini desteklemiştir.²⁴ Doğu Türkistan, komünist rejim tarafından sadece Çin'in doğal bir parçası olarak algılanmamış, iç güvenliğin elzem ihtiyacı olarak elde tutulması gereken bir coğrafi bölge şeklinde kabul edilmiştir. Uygurların bağımsızlık isteğini canlandıracak yahut güçlendirecek her türlü ihtimali, Çin milli güvenliğine tehdit olarak gören komünist yönetimin ana kademeleri, 1951 yılının Mart ayında öne sürülen ve Sovyet tarzı özerk cumhuriyet modeli üzerine inşa edilecek olan “*Uyguristan Cumhuriyeti*” fikrini reddetmiştir. Uygurların ulus inşa etme bilincini pekiştireceği düşünülen bu modelin yerine Sovyet milliyetler politikasından ilham alan bir sistem önerilmiştir. Söz konusu sistem dahilinde Doğu Türkistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Uygurlar, bu coğrafyanın tek etnik topluluğu olarak görülmemiş; Doğu Türkistan sınırları içerisinde yaşayan 13 ayrı etnik grup daha bu bölgenin yerli toplulukları olarak kabul edilmiştir. Bu kabulün kurumsal bir yansıması olarak 1955 yılının Ekim ayında “*Sincan Uygur Özerk Bölgesi*” kurulmuştur.²⁵

Özerk bölgenin kurulması, Türk kimliğini yok etmeyi amaçlayan politikaları sona erdirmemiştir. Doğu Türkistan'da üst düzey görevleri yürüten Uygur Türklerini görevden alan komünist rejim, yerlerine Han Çinlisi bürokratlar atamıştır.²⁶ Milliyetçi yönetimin uygulamış olduğu göç politikaları, komünist rejim tarafından da savunulmuştur. Şanhay bölgesinde yaşayan yüz binlerce Han Çinlisi, Doğu Türkistan'a göç ettirilerek bölgenin Uygur yoğunluklu demografik yapısının değiştirilmesi hedeflenmiştir.²⁷

Doğu Türkistan Türkleri üzerinde yürütülen asimilasyon politikaları, 1950'li yılların sonunda başlayan ve “*Büyük İleri Atılım*” (*Great Leap Forward*) olarak adlandırılan Maoist politikalarla yoğunlaştırılmıştır. Türk topluluklarına yönelik Çinileştirme politikaları, 1966 yılında Mao Ze-dong tarafından başlatılan “*Büyük İşçi Kültürel Devrimi*” (*Great Proletariat Cultural Revolution*) kapsamında da korunmuştur. 1976 yılına kadar süren bu devrim hareketi sürecinde Doğu Türkistan'da çeşitli silahlı çatışmalar baş göstermiştir. Çatış-

arasındaki siyasi rekabeti iç savaşa dönüştürmüştür. Yıllar süren çatışmalar sonrasında komünistler, Çin'in neredeyse tamamı üzerinde (Hainan Adası dahil) hakimiyet sağlarken, milliyetçilerin elinde sadece Tayvan, Penghu ve birkaç ada kalmıştır. 1 Ekim 1949 tarihinde komünistlerin zaferi ile sonuçlanan iç savaş sonrası komünist lider Mao Ze-dong, Pekin'in en bilinen meydanlarından biri olan Tiananmen Meydanı'nda sosyalist ve Marksist-Leninist ideolojiler üzerine inşa edilecek olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Mevzu bahis devlet ile ideolojik yakınlık içerisinde olan Sovyetler Birliği ve pek çok Doğu Avrupa ülkesi, kuruluş ilanını olumlu karşılamakla beraber komünist devleti derhal tanımıştır. Daha fazla detaylı bilgi için bkz.: Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 37-71; Dillon, *Contemporary China*, s. 12-18.

²⁴ Kul, “1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu”, s. 35.

²⁵ Kurulan özerk bölgenin isimlendirilmesi hususunda Uygurların birincil tercihi, bölgenin Doğu Türkistan olarak adlandırılmasıydı. Tarihi süreç ile uyum içerisinde olan bu tercihin alternatifi, Uyguristan olarak belirtilmiştir. Söz konusu talepler, komünist rejim tarafından kabul edilmemiş ve özerk bölge, Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: James Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York 2007, s. 242-244; Alptekin, *a.g.e.*, s. 150.

²⁶ Millward, *a.g.e.*, s. 237-240.

²⁷ Millward, *a.g.e.*, s. 252.

malardan üstün taraf olarak sıyrılan Han Çinlileri, sadece Doğu Türkistan'daki yönetsel etkilerini artırmamış, Türk topluluklar üzerinde uygulanan baskıcı politikaları da yoğunlaştırmıştır. Türklerin pazarlarda alışveriş yapmasını engelleyen komünist rejim, Uyгур müziği ve dansının fiili anlamda kullanılmasını imkansızlaştıran setler inşa etmiştir. Sünnet törenleri, dini bayramlar ve Türk kimliğini oluşturan diğer kültürel öğeler üzerinde uygulanan sınırları dırıcı politikalar, komünist rejim tarafından sürdürülmüştür.²⁸

Komünist lider Mao'nun 1976 yılında ölmesi sonrasında görevi devralan Deng Xiao-ping döneminde komünist Çin önemli değişikliklere şahitlik etmiştir.²⁹ 1979 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD) ziyaret eden ilk Çin lideri olan Deng, içine kapanık bir köylü ekonomisi olan Çin ekonomisini küresel aktör haline getirmeyi amaçlamıştır.³⁰ Çin'i ilerleyen yıllarda dünyanın düşük maliyetli ve emek-yoğun üretim fabrikasına dönüştürecek süreci başlatan Deng, ekonomide uygulanan keskin dönüşümle aynı güçte olmamakla beraber Doğu Türkistan politikası kapsamında da bazı değişikliklere gitmiştir. Söz konusu değişim ile kültürel devrim dahilinde uygulanan baskıcı inkar politikaları sonrası komünist rejime güveni kalmayan Türklerin rejime sadık hale getirilmesi amaçlanmıştır. Mevzu bahis amaca ulaşmak için dini özgürlükler üzerindeki kısıtlamaları gevşeten Deng yönetimi, kültürel devrim sürecinde Çin Anayasası'ndan çıkarılan siyasi ve mali özerklik hakkı, anadilde eğitim hakkı, kültürel kimliği koruma ve geliştirme hakkı gibi çeşitli azınlık haklarını tekrardan anayasal düzlemde tanımış ve düzenlemiştir.³¹

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından komünist Çin devlet düzeninin de yıkılacağı yönünde beklentiler ortaya çıkmıştır. Söz konusu beklentiler, pratik düzlemde bir karşılık bulmamakla beraber Sovyet sonrası Çin, kapitalist ve sosyalist yöntemleri birleştiren melez bir ekonomik yönetim anlayışına geçiş yapmıştır. Doğu Türkistan politikası kapsamında keskin bir değişikliğe gitmeyen komünist rejim, etnik ve kültürel azınlık bölgelerine yönelik insan hakları ihlallerini gevşetmeden sürdürmüştür. Örneğin, 1997 yılının Ramazan ayında İslam dininde en önemli gecelerden biri olarak kabul edilen Kadir gecesinde, Urumçi'de bir mescitte ibadet eden 30'dan fazla kadın, Çin kolluk güçleri tarafından gözaltına alınmıştır. Polis merkezinde işkenceye uğrayan kadınlardan 3'ü öldürüldükten sonra merkezin önünde protesto için bekleyenlerin önüne atılmıştır. Bu duruma tepki gösteren kalabalığa ateş açan Çin güvenlik güçleri, çok sayıda sivil katletmiştir.³²

²⁸ Millward, *a.g.e.*, s. 255-275.

²⁹ Çin Halk Cumhuriyeti'nde komünist lider Mao'nun ölümünü takiben iktidarı ele geçiren, oluşumunda Mao'nun eşinin de görev aldığı ve dörtlü çete olarak bilinen grup, Deng tarafından 1978 yılında tasfiye edilmiştir. Tasfiye sonrasında Çin Komünist Partisi'nin başına geçen Deng, Çin'in yeni lideri haline gelmiştir. 1992 yılına kadar liderliğini sürdüren Deng, Tiananmen Meydanı Olayları esnasında gelişen katliamla birlikte gücünü kaybetmiştir. Mao sonrası dönemdeki iktidar çatışmaları ile ilgili detaylı analizler için bkz.: Millward, *a.g.e.*, s. 255-280.

³⁰ Çin ekonomik politikalarının ve ülkenin geçirdiği ekonomik süreçlerin tafsilatlı analizi için bkz.: Mehmet Ozan Saray - Levent Gökdemir, "Çin Ekonomisinin Büyüme Aşamaları", *Journal of Yaşar University*, Cilt: 2, Sayı: 7, İzmir 2007, s. 681-686.

³¹ Millward, *a.g.e.*, s. 266-277.

³² Burhan Kuzu, "Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Konya 1998, s. 46-48; Millward, *a.g.e.*, s. 331-334.

Bahsi geçen olay, Çin'in baskıcı Doğu Türkistan politikasının Sovyet sonrası dönemde de genel itibarıyla korunduğunu göstermektedir. 1997 yılının Temmuz ayında İngiltere'nin Hong Kong'u Çin'e devretmesi ve 2001 yılında gelen Dünya Ticaret Örgütü (*World Trade Organisation*) üyeliği sonrası dış politika hırsları ile birlikte dünya siyasetinde gücünü artıran Çin, Doğu Türkistan'da sürdürdüğü asimilasyon politikalarını daha da sertleştirmiştir. Bu sertleşme, dünya ekonomisine tam entegre olan komünist Pekin yönetimi tarafından Çin'in milli güvenliği kapsamında gerekli görülmüştür. "Tek Çin Politikası" (*One-China Policy*) uyarınca bir yandan Tayvan'da bulunan milliyetçi Çinlilerin bağımsızlığını baskılayan ve kabul etmeyen komünist rejim, diğer yandan hakimiyeti altında tuttuğu Doğu Türkistan, Tibet ve Hong Kong'da varlığını hissettiren ayrılıkçı akımlara karşı radikal yöntemler kullanarak mücadele etmeye çalışmaktadır.³³

Xi Jin-ping liderliğindeki komünist Pekin yönetiminin 2013 yılında başlattığı "Kuşak ve Yol Projesi" (*Belt and Road Initiative*), Doğu Türkistan politikasını insan hakları yönünden katlanılmaz hale getirmiştir.³⁴ Ticari meselelerin irdelendiği platformlarda tarihi önemi her daim hatırlatılan İpek Yolu'nun denizden de ihracat ve ithalatı sağlayacak altyapı imkanları ile yeniden aktif hale getirilmesi, bahsi geçen proje kapsamında amaçlanmaktadır. Çin mallarının Avrupa ve diğer uluslararası pazarlara taşınmasını temel gaye olarak belirleyen yeni ticaret yolu, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'den geçmektedir. Projenin kilit önemdeki ana bölgelerinden olan Doğu Türkistan sınırlarından geçirilmesi, bölgede istikrarı sağlamak ve entegrasyon sürecini tamamlamak için baskıcı komünist rejimi teşvik etmektedir.³⁵ Bu kapsamda; soykırım kri-

³³ Bu çalışma kapsamında Çin'in Doğu Türkistan politikası etrafında incelenmekte olup, komünist rejimin Tayvan, Tibet ve Hong Kong politikaları analize tabi tutulmamaktadır. Uygulanan tüm politikalar ile ilgili olarak öz bir şekilde ifade etmek gerekir ki; Çin'in Doğu Türkistan politikasının karakteristik özellikleri ile Tayvan, Tibet ve Hong Kong politikalarının temel özellikleri arasında açık farklılıklar bulunmaktadır. Bağımsızlığı baskılanan Tayvan ile Çin hakimiyeti altında özerk yönetimler olan Tibet ve Hong Kong, etnik ve kültürel açıdan Çin ile ortaklıklar barındırmaktadır. Bu ortaklıkları dikkate alarak şekillendirilen Çin politikası, mevzu bahis coğrafi alanlarda karşılık bulma ihtimaline sahiptir. Benzer durum, Doğu Türkistan politikası için güçlü ihtimaller arasında değildir. Uygurlar yahut bölgedeki diğer azınlık Türk toplulukları ile Çinliler arasında etnik veya kültürel birliktelik söz konusu değildir. Bahsi geçen politikaların karşılaştırmalı analizi için bkz.: Michael Dillon, *Contemporary China*, s. 168-198; Lily Kuo - Verna Yu, "China Passes Controversial Hong Kong National Security Law", *The Guardian*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/30/china-passes-controversial-hong-kong-national-security-law>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

³⁴ Deng'in fiili liderlik dönemi sürecinde Çin Devlet Başkanlığı makamı; Ye Jian-ying (1978-1983), Li Xian-nian (1983-1988) ve Yang Shang-kun (1988-1993) tarafından idare edilmiştir. Sonraki yıllarda etkin devlet başkanlığı dönemlerine şahitlik eden komünist Çin, Jiang Ze-min (1993-2003) ve Hu Jin-tao (2003-2013) liderliğinde yoluna devam etmiştir. 2013 yılında Çin Devlet Başkanı olan Xi Jin-ping, Çin Halk Cumhuriyeti'nin güncel lideri olmakla beraber Çin siyasetinin tarihteki en güçlü figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Barry Sautman, "Self-representation and Ethnic Minority Rights in China", *Asian Ethnicity*, Vol: 15, Issue: 2, London 2014, s. 174-196; Angel Ryonno - Matthew Galway, "Xinjiang under China: Reflections on the Multiple Dimensions of the 2009 Urumqi Uprising", *Asian Ethnicity*, Vol: 16, Issue: 2, London 2015, s. 235-255; Michael Share, "The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)", *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, Issue: 7, London 2015, s. 1102-1129.

³⁵ Doğu Türkistan, Çin için gözden çıkarılmayacak derecede önemli bir bölgedir. Bunun nedeni, bölgenin 8 farklı ülke (Rusya, Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan) ile sınırının olması ve Çin için özellikle Rusya ve Hindistan'a karşı tampon bölge rolü

terlerini dahi karşıladığı iddia edilen asimilasyon politikaları ile Türk kimliğini ortadan kaldırarak Doğu Türkistan'ı Çin ile bütünleştirmeye çalışan komünist rejim, pek çok insan hakları ihlaline sebebiyet vermektedir.³⁶

Doğu Türkistan'da Sistemik İnsan Hakları İhlalleri

17'nci yüzyıldan günümüze kadar kapsamlı bir gelişim içerisinde olan doktrinal görüşler, insan haklarını tasnife tabi tutan çeşitli listeler oluşturmuştur.³⁷ Oluşturulan listeler içerisinde klasikleşen ve küresel anlamda kabul gören Georg Jellinek'in sınıflandırmasına göre insan hakları üç temel gruba ayrılır: negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları.³⁸ Negatif statü hakları, kişinin devlet tarafından dokunulamayacak ve aşılamayacak özel alanını oluşturan hak ve hürriyetlerdir.³⁹ İfade hürriyeti, düşünce hürriyeti, seyahat hürriyeti, din hürriyeti, yaşam hakkı, kişi güvenliği ve konut dokunulmazlığı, niteliksel olarak negatif statü hakları içerisinde sıralanan örneklerden birkaçıdır.⁴⁰ Devlete "karışmama", "müdahale etmeme", "gölge etmeme" ödevi yükleyen negatif statü hakları, devlete ve topluma karşı kişiyi korudukları için "koruyucu haklar" şeklinde de isimlendirilmektedir.⁴¹

Pozitif statü hakları, kişilere devletten bir yardım, olumlu davranış yahut hizmet isteme imkanı sunan hak ve hürriyetlerdir.⁴² Örneğin; sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı, konut hakkı ve kültürel yaşama katılabilme hakkı, bu tür haklardandır.⁴³ Kişi-

oynamasındandır. Aynı zamanda petrol ve diğer birçok zengin yer altı kaynağını da barındıran Doğu Türkistan, Çin'in nükleer deneme alanlarına ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Alptekin, a.g.e., s. 143; Tim Marshall, *Prisoners of Geography: Ten Maps that Tells You Everything about the World*, Simon and Schuster, New York 2015, s. 52.

³⁶ Umar Farooq, "Chinese Uighurs Defy Ramadan Ban", *Al Jazeera*, 5 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/in-depth/features/2014/07/chinese-uyghurs-defy-ramadan-ban-20147471125107552.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

³⁷ *Konu temelli sınıflandırma yapan modeller kapsamında insan hakları; fizik hürriyetleri, düşünce hürriyetleri ve kolektif hürriyetler şeklinde üç ana gruba ayrılmaktadır. Hakların kullanılış biçimlerini dikkate alan bir diğer doktrinal görüş dahilinde insan hakları, bireysel haklar ve kolektif haklar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. İnsan hakları öğretisi içerisinde önemli bir yeri olan bir başka doktrinal bakış açısı çerçevesinde insan hakları, tarihsel ortaya çıkışları hesaba katılarak tasnife tabi tutulmuştur. Bu işlem neticesinde insan hakları; birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar, üçüncü kuşak haklar ve dördüncü kuşak haklar şeklinde listelenmektedir. Sınıflandırma modelleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, 6. bs., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 497; Semih Gemalmaz, *Ulusüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 1437-1453; Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa 2017, s. 151-164; Oktay Uygun, "İnsan Hakları Açısından Yeni Anayasa Çalışmaları", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2008, s. 323-335.*

³⁸ Birden Güngören-Bulgan, *Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 44-100.

³⁹ Robert Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 163-173; Andrew Vincent, *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 132-134.

⁴⁰ Ömer Anayurt, *Türk Anayasa Hukukunda Toplanma Hürriyeti*, Kazancı Yayınları, İstanbul 1998, s. 69.

⁴¹ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 5. bs., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 6; Şeref Gözbüyük, *Anayasa Hukuku*, 6. bs., Turhan Yayınları, Ankara 1998, s. 166.

⁴² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 411.

⁴³ Bülent Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2007, s. 10-70; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 24. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2019, s. 112.

lerin isteği doğrultusunda devlete sosyal alanda ödevler yükleyen pozitif statü hakları, “*isteme hakları*” veya “*sosyal haklar*” olarak da tanımlanmaktadır.⁴⁴

Jellinek’in sınıflandırma modeli uyarınca değinmemiz gereken son hak grubu, aktif statü haklarıdır. “*Siyasi haklar*” veya “*katılma hakları*” şeklinde de tanımlanan aktif statü hakları, kişinin devlet yönetimine katılmasına imkan sağlamaktadır.⁴⁵ Seçme ve seçilme hakkı, siyasi faaliyette bulunma hakkı, siyasi parti kurma hakkı, dilekçe hakkı ve kamu hizmetine girme hakkı, bu kategori dahilinde sıralanan haklardandır.⁴⁶

Doğu Türkistan’da sürdürülen insan hakları ihlallerini irdeleyen çalışmamız, negatif ve pozitif statü hakları kapsamında kaydedilen ihlallere önem atfedecektir. Sosyalist tek parti rejimi tarafından idare edilmekte olan Çin Halk Cumhuriyeti, aktif statü hakları yönünden sadece Doğu Türkistan özelinde değil, ülke genelinde mühim eksiklikler barındırmaktadır. Çin’de ana kademe yönetim kadroları için doğrudan ve yarışmacı seçimler düzenlenmemektedir. Devletin temel idari teşkilatlanması, Çin Komünist Partisi tekelinde oluşturulmaktadır. Aktif statü hakları yönünden mevcut bulunan eksiklikler, küresel saygınlığı olan ve ülkelerin demokratik gelişmişliğini çeşitli değişkenler yoluyla derecelendirmeye tabi tutan düşünce kuruluşları tarafından ifade edilmektedir. Örneğin, ABD merkezli Özgürlük Evi (*Freedom House*) isimli sivil toplum kuruluşunun “*Dünyada Özgürlükler 2020*” başlıklı raporu doğrultusunda; Çin, özgür olmayan ülkeler arasında sıralanmakla beraber aktif statü hakları yönünden en düşük notu almıştır (40 üzerinden -1).⁴⁷

Hükümetlerarası kuruluş olan ve sürdürülebilir, etkili ve meşru demokrasileri geliştirmenin yanı sıra demokratik kurumların güçlenmesi ve desteklenmesi için çalışmalar yapan Uluslararası Demokrasi ve Seçim Yardım Enstitüsü (*International Institute for Democracy and Electoral Assistance, IDEA*) de 2019 yılında hazırlamış olduğu raporu dahilinde yukarıda bahsi geçen çalışma ile aynı yönde sonuçlara ulaşmıştır. Rapor, Çin Halk Cumhuriyeti’ni mevcut ülkeler arasında en anti-demokratik devletlerden biri olarak göstermektedir. Adil, yarışmacı ve çoğulcu seçimlerin demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları olduğu hatırlatılan raporda, çok partili anayasal düzene geçilmesini teşvik edici nitelikte olan tenkitler, Çin Komünist Partisi’ne yöneltilmektedir.⁴⁸

Ekonomist Gazetesi İstihbarat Birimi (*Economist Intelligence Unit, EIU*) tarafından her yıl düzenli olarak yayınlanan Dünya Demokrasi Endeksi Raporu’nun 2019 yılı sayısında da yukarıda detaylandırdığımız raporlarla aynı yönde analizler yer almaktadır. 167 ülkeyi çeşitli bağımlı ve bağımsız değişkenler

⁴⁴ Nihat Bulut, *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2009, s. 8-33; Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul 1978, s. 5-24.

⁴⁵ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 151.

⁴⁶ Kapani, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁷ Freedom House, *Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy*, Freedom House Publication Office, Washington 2020, s. 2-20.

⁴⁸ IDEA, *The Global State of Democracy 2019: Addressing the Ills, Reviving the Promise*, IDEA Publication Office, Stockholm 2019, s. 2-3.

kullanarak 4 ana grupta (tam demokrasiler, kısmi demokrasiler, melez rejimler ve otoriter rejimler) sınıflandıran rapora göre; Çin, 167 ülke arasında 153'üncü olarak demokratiklik seviyesi en düşük olan ülkelerden biridir. Otoriter bir devlet olarak tanımlanan Çin, adil ve çoğulcu seçimlerin varlığının yanı sıra siyasi katılım yönünden de en zayıf ülkeler arasında gösterilmektedir.⁴⁹

İlgili raporlar doğrultusunda açık olarak ifade etmek gerekir ki; aktif statü hakları yönünden Çin'in tamamında mühim sorunlar bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamız kapsamında Çin genelinde mevcut bulunan aktif statü hakları eksikliklerinden ziyade Doğu Türkistan özelinde uygulanmakta olan sistematik insan hakları ihlalleri, negatif ve pozitif statü hakları bakımından incelenecektir.

Negatif Statü Hakları Yönünden İhlaller

Adil yargılanma hakkı, dava konusu olan uyuşmazlıkların bağımsız ve tarafsız mahkemeler tarafından makul bir süre içerisinde, hakkaniyete uygun bir biçimde ve kamuya açık olarak çözülmesi için hukuki güvence sağlamaktadır. Bu hak, küresel saygınlığı olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 6) ve Avrupa Birliği (AB) Temel Haklar Sözleşmesi (madde 47) tarafından kabul edilmenin yanı sıra birçok ülke anayasası, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi (AK) ve Birleşmiş Milletler (BM) hukuki kaynakları çerçevesinde de düzenlenmektedir.⁵⁰

Küresel anlamda kabul gören adil yargılanma hakkı, Doğu Türkistan özelinde neredeyse tanınmamaktadır. Bölgede sürdürülmekte olan genel bir uygulama olarak; sayısız Müslüman Türk, hukuksuz dini pratik yapma, ayrımcılık ve aşırıcılık gerekçeleriyle delil gösterilmeden tutuklanmaktadır.⁵¹ Gözaltında veya tutuklu bulunan Türklerin avukatlarıyla görüşmeleri yasaklanmaktadır.⁵² Çin kolluk güçleri, gözaltına alma işleminin gerekçelerini ilgili kişilere tebliğ etmemenin yanı sıra gözaltına alınanların ailelerine de bilgilendirme yapmamaktadır.⁵³

“Devlet surlarını sızdırmak” ve “devlet güvenliğini tehlikeye düşürmek” suçları ile ilgili yürütülen soruşturma, kovuşturma ve yargılamalar sürecinde şüpheli-

⁴⁹ EIU, *Democracy Index 2019*, Economist Publication Office, London 2019, s. 6-7.

⁵⁰ Anayasal boyutta adil yargılanma hakkını tanıyan ve düzenleyen ülke örnekleri için bkz.: <https://www.legislationline.org/to-pics/topic/8>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen hak özelinde BM organları tarafından uluslararası mevzuata dahil edilmiş pek çok hukuki düzenleme için bkz.: <https://www.legislationline.org/international-standards/section/international-standards/topic/8/-organisation/2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Adil yargılanma hakkını bütün yönleriyle inceleyen ve nihai kapsamı üzerine detaylandırmalar barındıran AK hukuki düzenlemeleri için bkz.: <https://www.legislationline.org/internationalstandards/section/international-standards/topic/8/organisation/4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Son olarak; mevzu bahis hak özelinde çeşitli değerlendirmeleri barındıran ve hukuki anlamda değer atfeden AGİT kaynakları için bkz.: <https://www.legislationline.org/international-standards/section/international-standards/topic/8/organisation/3>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵¹ HRW, *Eradicating Ideological Viruses: China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims*, HRW Publication Office, London 2018, s. 27-47.

⁵² WUC, *Parallel Submission to the Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) for the People's Republic of China (PRC)*, WUC Publication Office, Munich 2018, s. 1.

⁵³ WUC, *2016 Report on Human Rights Violations in East Turkestan*, WUC Publication Office, Munich 2016, s. 10.

ler tarafından öne sürülen hukuki yardım talepleri reddedilmektedir.⁵⁴ Çin Ceza Muhakemeleri ve Usulü Kanunu'nun (ÇCMUK) 37'nci maddesi uyarınca; ceza soruşturması esnasında savunma avukatının milli güvenlik, terör ve mühim yolsuzluk gibi suçlamalar yöneltilen müvekkili ile görüşme talebi, ceza soruşturmasını yürüten otoritenin iznine bağlıdır. Bu hükmün mevcudiyeti, tanımlı oldukça geniş tutulmuş suçlamalar yöneltilen şüpheli kişilerin avukatlarına erişimini engelleme hususunda soruşturmayı yürüten makamlara yetki vermektedir.⁵⁵ Suçlamayı yöneltecek makamın şüphelinin avukatına erişimini de engelleyebilmesi, adil yargılanma hakkı kapsamında açık bir ihlal oluşturmaktadır.

ÇCMUK özelinde göze çarpan ve adil yargılanma hakkına zarar verme potansiyeli olan bir başka husus, söz konusu yasanın 69'uncu maddesi çerçevesinde düzenlenmektedir. Gözaltı süresini 30 güne kadar uzatabilmeye imkan sağlayan bu kanun maddesi uyarınca; gözaltındaki kişilerin tutukluluğa sevk işlemleri, ülke genelinde her kademedeki örgütlenmiş Halk Başsavcılıklarının onayına tabi tutulmaktadır. Uzun gözaltı süreleri sonrasında gelen tutukluluk onaylarını, uzun süren tutukluluk dönemleri (5-7 yıl) takip etmektedir.⁵⁶ Son yıllarda Uygurlar ve diğer Müslüman Türk topluluklar özelinde yürütülen birçok soruşturmada, kovuşturma aşamasına geçiş sürecinin 3 yıldan daha fazla sürdüğünü ispat eder nitelikteki somut veriler, Dünya Uygur Kongresi tarafından hazırlanan güncel raporlarda kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁵⁷

Adil yargılanma hakkı kapsamında altı çizilmesi gereken bir diğer husus, ÇCMUK'nin İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayriinsani yahut Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı BM Sözleşmesi'ne uygun hale getirilmesi için gerekli olan değişikliklerin yapılmamasıdır. Çin adli makamları, zor kullanılarak itiraf ettirme usulü ile elde edilen delillerin mahkemeler önünde kullanılmasına izin vermektedir.⁵⁸ İlham Tohti, Shohret Tursun, Abdukuram Abduweli, Nor-ul-Islam Sherbaz ve Mirzahid Amanullah Shahyari gibi kanaat önderlerinin kendilerine yöneltilen suçlamaları kabul etmeleri için cezaevlerinde işkenceye maruz kaldıklarına dair tutarlı açıklamalar, İnsan Hakları İzleme Örgütü ve Uluslararası Af Örgütü tarafından hazırlanan raporlarda yer almıştır.⁵⁹

⁵⁴ HRW, *a.g.e.*, s. 28-30.

⁵⁵ WUC, *Parallel Submission*, s. 1.

⁵⁶ HRW, *a.g.e.*, s. 31-34.

⁵⁷ WUC, *Parallel Submission*, s. 1.

⁵⁸ Simon Denyer, "Former Inmates of China's Muslim 'Reeducation' Camps Tell of Brainwashing, Torture", *The Washington Post*, 17 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/world/asia-pacific/former-inmates-of-chinas-muslim-re-education-camps-tell-of-brainwashing-torture/2018/05/16/32b330e8-5850-11e8-8b92-45fdd7aaef3c_story.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Eva Dou, Jeremy Page - Josh Chin, "China's Uighur Camps Swell as Beijing Widens the Dagnet", *The Wall Street Journal*, 17 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-uyghur-camps-swell-as-beijing-widens-the-dagnet-153453489-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Keira Huang, "Detained Uighur Economist Ilham Tohti Denied Food for Ten Days, Lawyer Says", *South China Morning Post*, 27 Haziran 2014, (Çevrimiçi) <https://www.scmp.com/news/china/article/1541335/detained-uyghur-economist-ilham-tohti-denied-food-10-days-custody-lawyer>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵⁹ AI, *China: Where are They? / Time for Answers about Mass Detentions in the Xinjiang Uighur Autonomous Region*, AI Publication Office, London 2018, s. 14-19; HRW, *a.g.e.*, s. 30-35.

1 Ocak 2016 tarihinde yürürlüğe giren Çin Terörle Mücadele Kanunu (ÇTMK), negatif statü hakları yönünden ihlaller başlığı altında irdelenmesi gereken bir başka yasa olarak göze çarpmaktadır.⁶⁰ Söz konusu Kanunun 3'üncü maddesi, terör ve terör faaliyetlerini çok geniş bir şekilde tanımlamaktadır.⁶¹ ÇTMK'nin bölgesel uygulaması için hazırlanan standartlar, Doğu Türkistan'daki özerk yönetim tarafından 29 Temmuz 2016 tarihinde kabul edilmiştir. ÇTMK'nin bölgesel uygulanabilirliğini sağlayan standartların 7'nci maddesi uyarınca; din hürriyeti kapsamında değerlendirilebilecek pek çok dini uygulama ve terörizm arasında bağ kurulabilmektedir.⁶²

Negatif statü hakları arasında sıralanan ve birçok uluslararası ve bölgesel sözleşme tarafından güvence altına alınan din hürriyetinin iki boyutu bulunmaktadır: inanç hürriyeti ve ibadet hürriyeti.⁶³ İnanç hürriyeti, bir dine inanma veya hiçbir dine inanmama özgürlüğü sağlamaktadır. Din hürriyetinin ikinci veçhesini oluşturan ibadet hürriyeti ise en geniş anlamıyla bir dinin gereklerini yerine getirebilme özgürlüğüdür. Bu hürriyet, kişiye inandığı dinin ayin, tören ve benzeri organizasyonlarına özgürce katılabilme imkanı sağlamanın yanı sıra inandığı dinin yükümlülüklerini baskı altında kalmadan icra edebilme olanağı sunmaktadır.⁶⁴

İnanç ve ibadet boyutları ile beraber din hürriyeti, Çin Anayasası'nın 36'ncı maddesinde güvence altına alınmaktadır. Belirtilen anayasal güvence, teorik düzlemde mevcudiyetini koruyor olsa da Doğu Türkistan'da devam etmekte olan pratik uygulamaların bir neticesi olarak din hürriyetinin varlığı sorgulanabilecek boyuta erişmiştir. Din hürriyetini ihlal edici nitelikte olan, bu hürriyetin özünü, ölçüsüz tedbirler neticesinde ortadan kaldıran pek çok idari uygulama, komünist rejim tarafından sürdürülmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Emily Feng, "Uighur Children Fall Victim to China Anti-Terror Drive", *Financial Times*, 10 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/f0d3223a-7f4d-11e8-bc55-50daf11b720d>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶¹ AI, *China: Where, s. 20*; HRW, *a.g.e., s. 20-24*; WUC, *2016 Human Rights Situation in East Turkistan: Annual Report*, WUC Publication Office, Munich 2017, s. 10-11.

⁶² WUC, *Parallel Submission*, s. 2.

⁶³ Din hürriyetini tanıyan ve düzenleyen temel uluslararası hukuki kaynakları şu şekilde sıralayabiliriz: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 9), İnsan Hakları Evrensel Beyanname (madde 18), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 18), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 14/2), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 13/3), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/d-vii), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 12/4) ve BM İnsan Hakları Komitesi 22 Nolu Genel Yorumu (paragraf 4-5).

⁶⁴ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 15. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 2014, s. 80.

⁶⁵ Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması sürecinde dikkate alınması gereken ölçülülük ilkesinin önemi, sınırlandırma rejimleri üzerine yapılacak genel teorik/normatif bir araştırma ile idrak edilebilir. İfade edilen ilkenin üç alt boyutu bulunmaktadır: elverişlilik ilkesi, gereklilik ilkesi ve oranlılık ilkesi. Elverişlilik ilkesi, bir temel hak veya hürriyeti sınırlandırmada başvuru alan aracı, mevzu bahis sınırlamanın amacını gerçekleştirilmeye elverişli olmasını ifade eder. Diğer bir deyişle, sınırlamada kullanılan tedbirin arzu edilen sonuca bir katkıda bulunması gerekir. Gereklilik ilkesi, sınırlama amacını gerçekleştirmek maksadıyla mevcut olan araçlar arasından sınırlandırmaya tabi tutulan temel hak veya hürriyeti en az sınırlandıranı (en yumuşak aracı) seçmeyi gerekli kılar. Oranlılık ilkesi ise mevzu bahis amaç ve araç arasında ölçülü bir oranın olmasını zorunlu hale getirmektedir. Örneğin, maddi zarara yol açan bir suç için idam cezası öngören ceza kanunu hükmü, oranlılık ilkesine aykırılık teşkil edecektir. Ölçülülük ilkesi üzerine detaylı analizler için bkz.: Metin

Din hürriyeti üzerinde devlet kontrolünü sağlamak için çıkarılmış olan Din İşleri Talimatnamesi, komünist rejim tarafından 2017 yılının Temmuz ayında değiştirilmiştir. Yapılan değişiklikler ile beraber Çin Hükümeti'nin din hürriyetini -özellikle ibadet hürriyetini- denetleme ve kısıtlama hususundaki yetkileri, dini aşırıcılığı engelleme adına genişletilmiştir.⁶⁶ Din hürriyetini ölçüsüz bir şekilde sınırlandıran talimatname değişikliklerine uyumu sağlamak için Doğu Türkistan'daki özerk yönetim tarafından 2017 yılında Aşırıcılığı Önleme Yönetmeliği hazırlanmıştır. Din hürriyeti kapsamında güvence altına alınması gereken pek çok İslami uygulama, söz konusu Yönetmelik kapsamında aşırıcılığın öncü işaretleri olarak hedef alınmaktadır.⁶⁷ İlgili işaretlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: 1) türban takmak, 2) sakal uzatmak, 3) aşırıcı çağrışımlar yapan semboller taşımak (hilal sembolü kolye takma gibi), 4) aşırıcı içeriği olan bilgileri yayınlamak yahut bulundurmamak (telefon mesajı ile ayet veya hadis paylaşımı gibi) ve 5) Endonezya, Malezya, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu ülkeleri ibadet için ziyaret etmek.⁶⁸ Ek olarak; mevzu bahis Yönetmelik, 28 adım -örneğin; Arafat, Cihad, Medine, Muhammed ve Mücahid- kullanımını dini aşırıcılığı çağrıştırdığı gerekçesiyle yasaklamıştır.⁶⁹

İlgili Yönetmelik hükümlerine aykırı hareket ettikleri gerekçesi ile Çin Hükümeti tarafından "Yeniden (Mesleki) Eğitim Merkezleri" olarak adlandırılan siyasi telkin kamplarında alıkonulmuş Müslüman Türk sayısının önemli rakamlara ulaştığına dair ifadeler, uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerince yayınlanmış çeşitli raporlarda belirtilmektedir.⁷⁰ Kamplarda yaşanan sistematik

Yüksel, *Ölçülülük İlkesi: Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002; Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlandırılması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

⁶⁶ HRW, a.g.e., s. 71-74.

⁶⁷ WUC, 2016 Human Rights Situation, s. 11-12.

⁶⁸ Tanner Greer, "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", *Foreign Policy*, 13 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-a-chinese-concentration-camp/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶⁹ Javier Fernandez, "China Bans 'Muhammad' and 'Jihad' as Baby Names in Heavily Muslim Region", *The New York Times*, 25 Nisan 2017, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2017/04/25/world/asia/china-xinjiang-ban-muslim-names-muhammad-jihad.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Ian Johnson, "How the State Co-opting Religion in China", *Foreign Affairs*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2019-01-07/how-state-co-opting-religion-china>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Christian Shepherd, "China Tightens Regulation of Religion to 'Block Extremism'", *Reuters*, 7 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/-us-china-religion/china-tightens-regulation-of-religion-to-block-extremism-idUSKCN1BI1IH>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; UHRP, *Ideological Transformation: Records of Mass Detention from Qaraqash, Hotan, UHRP Publication Office, Washington 2020*, s. 9-11.

⁷⁰ Siyasi telkin kampları, "Yeniden Eğitim Merkezleri" adı altında Çin Hükümeti tarafından kurulmaya başlanmıştır. 2016 yılında Doğu Türkistan Komünist Parti Genel Sekreteri olarak atanan Chen Quan-guo'nun göreve gelmesinden sonra kampların sayısı ve operasyonel gücü artmıştır. 2016 yılı öncesinde Tibet'te baskıcı politikalar yürüten Chen, benzer politikaları Doğu Türkistan'a taşımıştır. Tibetlileri potansiyel aşırıcı yahut terörist gören ve genel itibarıyla komünist Çin'in toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılayan Genel Sekreter, Tibet'te güvenlik politikalarını artırmanın yanı sıra Budist manastırları kapatmıştır. Benzer nitelikteki politik tutumunu Doğu Türkistan görevi esnasında da sürdüren Chen, İslam ve Türk kültürünü Çin'in millî güvenliğine tehdit olarak görmektedir. Bu tehditi bertaraf etme adına İslam ve Türk kültürü ile mücadele kapsamında siyasi telkin kamplarının sayısını artıran Chen, Çin Başkanı Xi Jin-ping'den aldığı olur ile baskıcı politikalarını yoğunlaştırarak sürdürmektedir. Sayısı artırılan kamplarda tutulan tutsak

insan hakları ihlalleri, Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi bazı tanınmış insan hakları koruma örgütleri tarafından hazırlanan raporlarda kayıt altına alınmıştır.⁷¹ Süresiz bir şekilde kamplarda alıkonulan Müslüman Türkler, siyasi telkin dersleri almaya ve Çin Komünist Partisi'nin sloganlarını ("Komünist Parti olmasaydı, Yeni Çin olmazdı" gibi) atmaya zorlanmaktadır.⁷² Kendilerine sadece günlük yaşamlarını idame ettirebilecekleri kadar besin sağlanan tutsaklar, çok küçük odalarda kapasiteyi aşacak sayıda kişilerle birlikte yaşamaktadır.⁷³ Alıkonulmalar yasa dışı işlemlerle gerçekleşmekte, bu süreç içerisinde kişinin yasal temsilcisi ile görüşmesine izin verilmemektedir.⁷⁴

Gözetli kamplarında Uygurca ve diğer Türk lehçelerinin kullanılması yasak olmakla beraber tüm tutsakların Mandarin Çincesini, Çin kültürünü ve tarihini öğrenme zorunluluğu bulunmaktadır.⁷⁵ İslami ibadet etmeleri yasaklanan tutsaklar, Çin Başkanı Xi Jin-ping'e bağlılıkları hususunda yemin etmeye zorlanmaktadır.⁷⁶ Kamplarda tutulan bütün Müslüman Türkler, şafak doğmadan uyandırılmakta; bir yandan Çin kanunlarını öğrenmeye zorlanmakta, diğer yandan Çin'in komünist milli marşlarını söylemeye mecbur bırakılmaktadır.⁷⁷ Kamp kurallarına uymayan kişiler; (a) kalın odun veya kauçuk

sayısı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. BM, toplam sayının 1 milyonun üzerinde olduğunu iddia etmektedir. Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Örgütü ve diğer sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan raporlar çerçevesinde tutsak sayısının BM'nin iddia ettiğinden çok daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Lindsay Maizland, "China's Repression of Uighurs in Xinjiang", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-repression-ughurs-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Maya Wang, "More Evidence of China's Horrific Abuses in Xinjiang", *HRW*, 20 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/02/20/more-evidence-chinas-horrific-abuses-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Philip Wen - Olzhas Auyezov, "Tracking China's Muslim Gulag", *Reuters*, 29 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigat-es/special-report/muslims-camps-china/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Adrian Zenz, "Xinjiang's Re-education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets", *The Jamestown Foundation*, 5 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://jamestown.org/program/xinjiangs-re-education-and-securitization-campaign-evidence-from-domestic-security-budgets/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Chun Wong, "China's Hard Edge: The Leader of Beijing's Muslim Crackdown Gains Influence", *The Wall Street Journal*, 7 Nisan 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/-chinas-hard-edge-the-leader-of-beijings-muslim-crackdown-gains-influence-11554655886>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷¹ Söz konusu raporlar için bkz.: AI, *China: Where*; HRW, *a.g.e.* Mevzu bahis ihlalleri, Uygur-odaklı bir bakış açısı ile detaylı olarak inceleyen diğer raporlar için ayrıca bkz.: WUC, *2016 Report*; WUC, *2016 Human Rights Situation*; WUC, *Internment Camps*, WUC Publication Office, Munich 2020.

⁷² HRW, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁷³ Chris Buckley, "China is Detaining Muslims in Vast Numbers. The Goal: Transformation.", *The New York Times*, 8 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/09/08/world/asia/china-ughur-muslim-detention-camp.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Gerry Shih, "China's Mass Indoctrination Camps Evoke Cultural Revolution", *AP News*, 18 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <https://apnews.com/6e1512-96fb194f85ba69a8bad972e4b/China%E2%80%99s-massindoctrinationcamps-evoke-Cultural-Revolution>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁴ WUC, *Parallel Submission*, s. 7.

⁷⁵ AI, *China: Where*, s. 13-17; Nicholas Bequelin, "Mesut Ozil's Uyghur Post: 10 Things You Need to Know about China's Xinjiang Crisis", *AI*, 18 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/12/ozils-uyghur-post-10-things-you-need-to-know-about-chinas-xinjiang-crisis/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁶ HRW, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁷⁷ Nicholas Bequelin, "Mesut Ozil's Free Speech on China must be Preserved, Even if Arsenal Stay Silent", *Inews*, 17 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://inews.co.uk/opinion/mesut-ozils-free-speech-on>

kemer ile dövülme, (b) örülmüş kablo ile kamçılanma, (c) iğne kullanılarak deri deşilmesi ve (ç) kerpeten ile tırnakların çekilmesi gibi işkence veya kötü muameleye maruz kalmaktadır.⁷⁸

Kamlarda ölen Türk sayısı devamlı artmaktadır. Doğu Türkistan'ın dini kanaat önderlerinden biri olarak bilinen Muhammad Salih Hajim, 2018 yılının Ocak ayında, 82 yaşında tutsak olduğu kampta vefat etmiştir.⁷⁹ Dünya Uygur Kongresi Başkanı Dolkun İsa'nın annesi Ayhan Memet, 2018 yılı Mayıs ayında, 78 yaşında tutulduğu kampta vefat etmiştir.⁸⁰ 2018 yılının Haziran ayında yayınlanan bir rapora göre, Hoten'de bulunan bir kampta toplamda 26 kişi yaşamını yitirmiştir.⁸¹

İbadet hürriyetine yönelik insan hakları ihlalleri, sadece siyasi telkin kamplarında sürdürülmekte; benzer ihlaller, Doğu Türkistan coğrafyasının tamamında mevcudiyetini korumaktadır.⁸² Bölgedeki özerk yönetim tarafından yürütülmekte olan "Camileri Yenileme Kampanyası" kapsamında 2016 yılından bu yana binlerce cami, güvenlik kaygıları gerekçe gösterilerek yıkılmıştır.⁸³ Yine komünist rejimin bir uygulaması olarak; 18 yaşından küçük Müslümanların camilere girmesi veya ibadet faaliyetlerine katılması, aşırıcılığı önleme tedbirleri kapsamında 2017 yılından beri yasaktır.⁸⁴ 18 yaşından büyükler için İslami ibadet, sadece devletin onaylamış olduğu ibadethanelerde sürdürülebilmekte-

china-must-be-preserved-even-if-arsenal-stay-silent-376087, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 35-42.

⁷⁸ Ben Dooley, "Eradicate the Tumors: Chinese Civilians Drive Xinjiang Crackdown on Separatism", *Japan Times Online*, 26 Nisan 2018, (Çevrimiçi) <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/26/asia-pacific/eradicate-tumors-chinese-civilians-drive-xinjiang-crack-down-separatism>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; James Griffiths, "Report: China Still Harvesting Organs from Prisoners on a Massive Scale", *CNN*, 25 Haziran 2016, (Çevrimiçi) <https://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/index.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Rian Thum, "What Really Happens in China's 'Re-Education' Camps", *The New York Times*, 7 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/05/15/opinion/china-re-education-camps.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁹ Şair ve akademisyen Abdülqadir Jalaleddin, sanatçı Ablajan Ayup ve Kaşgar'da bulunan Kasir Otelin sahibi Obulkasim Haji gibi birçok tanınmış Uygur, kamlarda tutulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Shohret Hoshur, "Uyghur Muslim Scholar Dies in Chinese Police Custody", *Radio Free Asia*, 1 Ocak 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholar-death-012920181804-27.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 7-8.

⁸⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Exile Group Leader's Mother Died in Xinjiang Detention Center", *Radio Free Asia*, 2 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/mother-07022018164214.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸¹ Shohret Hoshur, "More than Two Dozen Uyghurs from One Xinjiang County Perished in Re-Education Camps", *Radio Free Asia*, 27 Haziran 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/deaths-06272018141605.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸² Louis Charbonneau, "China Again in UN Hotseat Over Xinjiang Abuses", *HRW*, 6 Mart 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/03/06/china-again-un-hotseat-over-xinjiang-abuses>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸³ Söz konusu yıkımın detaylı analizi için bkz.: Bahram Sintash, *Demolishing Faith: The Destruction and Desecration of Uyghur Mosques and Shrines*, UHRP Publication Office, Washington 2019; Shohret Hoshur, "Under the Guise of Public Safety, China Demolishes Thousands of Mosques", *Radio Free Asia*, 19 Aralık 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/under-the-guise-of-public-safety-12192016140127.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁴ Fred Hiatt, "In China, Every Day is Kristallnacht", *The Washington Post*, 3 Kasım 2019, (Çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/11/03/china-every-day-is-kristallnacht/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 5-7.

dir.⁸⁵ Devlet onaylı ibadethanelerin imamları, Çin Hükümeti tarafından belirlenmekte; seçilen imamlar kapsamlı inceleme ve izlemeye tabi tutulmaktadır.⁸⁶

Onaylı ibadethanelerde uyulması gereken kurallar, detaylı bir şekilde komünist rejim tarafından belirlenmektedir.⁸⁷ İlgili kuralların pratik uygulamasına yönelik sürekli denetimler yapılmaktadır.⁸⁸ Mevzu bahis kurallara aykırı bir şekilde ibadet ettiği tespit edilenler hakkında adli işlem başlatılmakta ve netice itibarıyla cezalar verilmektedir.⁸⁹ Abdulkiram Abduveli, Qamber Amber, Eli Yasin, Eziz Emet, Horigul Nasir, Abdusemet Qarihaji, Memet Réhim ve Memet Sidiq, hukuk dışı yöntemlerle ibadet etme gerekçesiyle suçlu bulunmuş ve hüküm giymiş sadece birkaç isim olarak not edilebilir.⁹⁰

Din hürriyeti üzerindeki ölçsüz kısıtlamalar, her yıl Ramazan ayında yoğunlaştırılmaktadır. İslam dini için ayrı bir önem ve değere haiz bu ay süresince Doğu Türkistan'daki ibadethaneler ve dini törenler, komünist rejim tarafından sınırlandırılmaktadır.⁹¹ 18 yaşından küçüklerin ve kamu kurumlarında çalışanların oruç ibadetlerini yerine getirmesinin önünde fiili engeller inşa eden komünist yönetim, oruç ibadetinin sağlık yönünden sözde zararlarına ilişkin broşürler dağıtmaktadır.⁹² Ramazan ayına özel sürdürülen baskıcı politikaları eleştirenler hakkında son yıllarda sert yaptırımlar uygulanmıştır. Tursunjan Memet, Tursunjan Muhemmet Marshal, Tursunjan Hezim, Memet Turghun Abdulla, Omerjan Heslen, Memetjan (Muhemmetjan) Abdulla, Ababekri Muhtar ve Akbarjan Eset gibi bölge halkının kanaat önderleri, Çin'in Ramazan ayı politikaları üzerine yapmış oldukları açıklamalar gerekçe gösterilerek hapis cezalarına mahkum edilmiştir.⁹³

⁸⁵ Brooks Boliek, "Chinese Government Sends Religious Monitors to Xinjiang's Hotan", *Radio Free Asia*, 24 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/the-chinese-government-sends-10242016142604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 71-74; Qiao Long, "China Clamps Down on 'Underage Religion' among Muslim Uyghurs", *Radio Free Asia*, 30 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/underage-10302014120731.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁶ Shohret Hoshur, "Uyghur Imam, Farmers Sentenced for Illegally Practicing Religion in China's Xinjiang", *Radio Free Asia*, 16 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/uyghur-imam-farmers-sentenced-for-illegally-practicing-religion-in-chinas-xinjiang-03162016112010.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 3.

⁸⁷ Ian Johnson, "China Seeks Tighter Grip in Wake of a Religious Revival", *The New York Times*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2016/10/07/opinion/sunday/chinas-religion-xi.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁸ Eset Sulaiman, "Controls on Uyghur Villages, Mosques Continue into New Year", *Radio Free Asia*, 6 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/control-01062016160604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁹ Shohret Hoshur, "Uyghur Woman Handed 10-Year Prison Term over Headscarf Claim", *Radio Free Asia*, 19 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/headscarf-09192017174307.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁹⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Given 7-Year Prison Term for Viewing Muslim Film", *Radio Free Asia*, 9 Mayıs 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/film-05092016151441.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 3.

⁹¹ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 9.

⁹² Gulchehra Hoja, "Chinese Authorities Question Students in Xinjiang about Religious Habits", *Radio Free Asia*, 15 Ağustos 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/chinese-authorities-question-students-08152016161405.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 72.

⁹³ WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

En klasik negatif statü hakları arasında sayılan ifade hürriyeti kapsamında da Uygurlar ve bölgede yaşayan diğer azınlık Türk topluluklarının muzdarip olduğu birçok ihlal bulunmaktadır.⁹⁴ Bu özgürlük, insanların bireysel olarak yahut toplu halde siyasi, sanatsal, ticari gibi her türlü kamusal mesele ile ilgili fikirlerini, nefret söylemi ve ceza mevzuatı yönünden suç oluşturmayacak nitelikte söz, yazı veya davranışlarıyla açıkça dışa vurabilmelerine imkan sağlamaktadır.⁹⁵ İfade hürriyeti, Çin Anayasası'nın 41'nci maddesi tarafından güvence altına alınmaktadır. Ancak, din hürriyetinin mevcut durumu ile paralellik barındıracak şekilde; pratik uygulamaların bir neticesi olarak ifade hürriyetinin varlığı tartışılır duruma gelmiştir. Çin Komünist Partisi, almış olduğu ölçüsüz sınırlandırıcı tedbirler yüzünden ifade hürriyetinin özüne dokunarak, bu özgürlüğü ihlal etmektedir.

Çin Anayasası (madde 4/3, 119, 121-122) uyarınca azınlık toplulukların kendi dil ve kültürlerini koruma, kullanma ve geliştirme hakları mevcuttur. Bahsi geçen anayasal haklarından faydalanan pek çok akademisyen ve gazeteci, kendi dil ve kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi maksadıyla internet siteleri kurmuştur. Kurulan sitelerin büyük çoğunluğu, "etnik birliğe zarar vermek" ve "devlet güvenliğini tehlikeye düşürmek" gerekçeleri ile kapatılmış; ilgili site yöneticileri hakkında adli işlemler sonucu hapis cezaları verilmiştir.⁹⁶ Örneğin, ekonomist yazar Profesör İlham Tohti, Uygurlar ve Çinliler arasında uzlaşma kültürünü artırma adına "Uighurbiz.net" isimli bir internet sitesini kurması üzerine 2014 yılının Ocak ayında tutuklanmıştır. Uygur dili ve kültürünün önemine yönelik rapor ve makaleler yayınlayan söz konusu sitenin kurucusu Tohti, 23 Eylül 2014 tarihinde "ayrılıkçılığa teşvik etmek" suçundan ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. Tutukluluğunun ilk 6 aylık diliminde avukatlarıyla görüştürülmeyen Tohti, tam olarak ne ile suçlandığını soruşturma ve kovuşturma sürecinde öğrenememiş; ilgili işlemleri yürüten halk savcısı tarafından Tohti'nin avukatına bu hususta bilgilendirme yapılmamıştır. Adil olmayan bir düzlemde yürütülen yargılama süreci ile ilgili olarak ayrıca not etmek gerekir ki; Tohti lehine ifade verecek ve savunmayı güçlendirecek tanıkların dinlenmesine ilgili mahkeme heyeti tarafından izin verilmemiştir.⁹⁷

⁹⁴ İfade hürriyeti, pek çok uluslararası ve bölgesel hukuki kaynak tarafından tanınan ve düzenlenen bir negatif statü hakkıdır. Söz konusu kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 19), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 19), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/d-viii), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 9), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 10), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 13), Güneydoğu Asya Ülkeleri İnsan Hakları Beyannamesi (paragraf 23) ve BM İnsan Hakları Komitesi 10 Nolu Genel Yorumu.

⁹⁵ Ulaş Karan, *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*, MRK Baskı ve Tanıtım, Ankara 2018, s. 6; Atilla Yayla, "İfade Hürriyeti Nedir, Ne Değildir", *Liberal Düşünce*, Yıl: 19, Sayı: 73-74, Bahar-Yaz 2014, s. 139.

⁹⁶ Qiao Long, "China Shuttters Uyghur Websites for 'Harming Ethnic Unity'", *Radio Free Asia*, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-uyghur-01272016122318.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Megha Rajagopalan, "This is What a 21st-Century Police State Really Looks Like", *BuzzFeed*, 17 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.buzzfeed-news.com/article/meghara/the-police-state-of-the-future-is-already-here>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

⁹⁷ AI, *China: Where*, s. 11; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 14-15.

Bir başka örnek olarak; gazeteci Gheyret Niyaz, 2010 yılında Çin Hükümeti'nin asimilasyoncu Doğu Türkistan politikasını eleştirmesi üzerine gözaltına alınmıştır. Tutuklu bir şekilde yargılanan Niyaz, “*milli güvenliği tehdit etmek*” suçundan 15 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.⁹⁸ Nureli Obul, Dilshat Perhat ve Nijat Azat, benzer konulu internet içeriklerini, “*Selkin*” ve “*Diyarım*” isimli internet sayfalarında yayınlamaları üzerine “*devlet güvenliğini tehlikeye atmak*” suçundan sırasıyla 3, 5 ve 10 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.⁹⁹

İfade hürriyeti kapsamında ölçsüz sınırlandırmanın söz konusu olduğu bir diğer olay, 2017 yılında kayıtlara geçmiştir. Uygur tarihi ve kültürünü yansıtan şarkılarıyla tanınan, ünlü halk ozanı Abdurrehim Heyit, yapmış olduğu “*Atalar*” isimli bestenin dini aşırıcılığa teşvik ettiği gerekçesi ile 2017 yılının Nisan ayında gözaltına alınmıştır. Tarihi ve kültürel nitelendirmeler kullanarak Uygur kimliğini korumayı amaçlayan bestesi sebebiyle tutuklu yargılanan Heyit, 2018 yılında “*ayrılıkçılığa teşvik etmek*” suçundan 8 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.¹⁰⁰ Çeşitli medya organları, Heyit'in hapis hane vefat ettiğini 2019 yılının Şubat ayında iddia etmiştir. Bu iddialara tepkisiz kalmayan Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Çin'in Doğu Türkistan politikasını sert bir şekilde eleştiren ve Heyit'in akıbeti hakkında Çin'den izahat bekleyen açıklamalar yapmıştır.¹⁰¹ Doğu Türkistan politikası üzerine yurt dışından gelen tenkitlere genel itibarıyla sert tepkiler verip, detaylı açıklamalarda bulunmayan Çin Hükümeti, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın yapmış olduğu açıklamaları yanıtız bırakmamıştır. Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hua Çan-ying'in basın bildirimleri ve Çin Uluslararası Radyosu Türkçe Servisi tarafından yayınlanan bir video çerçevesinde Heyit'in hayatta olduğunu doğrular nitelikte verilere ulaşılmıştır.¹⁰²

İfade hürriyetine yönelik baskıcı politikalar, sadece bireysel boyutta uygulanmamaktadır. Son yıllarda Çin'in asimilasyon politikalarını eleştirmek amacıyla Bügür, Avat ve Kuça gibi nüfus yönünden Uygurların çoğunluğu oluşturduğu pek çok şehirde düzenlenen barışçıl gösteriler, komünist rejim tarafından şiddetle bastırılmıştır.¹⁰³ Çin polisi ve diğer güvenlik güçleri, bahsi geçen şehirlerde düzenlenen gösteriler esnasında siviller üzerine rastgele ateş açmış ve pek çok kişinin ölümüne sebep olmuştur.¹⁰⁴ İfade hürriyetinin önü-

⁹⁸ WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

⁹⁹ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 4.

¹⁰⁰ Hatice Kübra, “Uygur Türkleri Yalnız Değil Mi?”, *İnternet Haber*, 13 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.internethaber.com/-uygur-turkleri-yalniz-degil-mi-2000605y.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰¹ Uğur Ergan, “Çin'e Ozan Heyit Tepkisi”, *Hürriyet*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/cine-ozan-heyit-tepkisi-41113794>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰² Mustafa Bağ, “Çin'den Türkiye'nin Doğu Türkistan Açıklamasına Tepki: Umarız Yanlış ile Doğruyu Ayırabilirler”, *Euronews*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://tr.euronews.com/2019/02/11/cin-den-turkiye-nin-uygur-ile-ilgili-aciklamasina-tepki-geldi>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰³ AI, *China: Where*, s. 18; Shohret Hoshur, “At Least 2,000 Uyghurs Killed' in Yarkand Violence: Exile Leader”, *Radio Free Asia*, 5 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/yarkand-08052014150547.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁴ Shohret Hoshur, “Innocent Bystander Shot by Police in Xinjiang's Bugur Violence”, *Radio Free Asia*, 3 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/civili>

ne ölçüsüz sınırlandırıcı setler çeken bu tutum, diğer bir yönüyle demokratik anayasalar tarafından kabul edilen ve uluslararası hukuki kaynaklar eliyle düzenlenen toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkına saldırı niteliğindedir.¹⁰⁵

Kamu düzeni ve güvenliği ile ilgili Çin ulusal mevzuatı, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkını ölçüsüz bir şekilde sınırlandırmaktadır.¹⁰⁶ Çin Ceza Kanunu (ÇCK), protesto organizatörlerini tutuklama ve cezalandırma noktasında kamu otoritelerine geniş yetkiler sağlamaktadır. ÇCK'nin 291'nci maddesi doğrultusunda; bir kamusal alanda huzursuzluk ortaya çıkaracak protesto düzenleyen kişi hakkında 5 yıla kadar hapis cezası söz konusu olabilmektedir.¹⁰⁷ Bahsi geçen ÇCK hükmü, komünist rejim tarafından sert bir şekilde uygulanmaktadır. Örneğin, 2014 yılının Nisan ayında, bir güvenlik noktası üzerine doğru motosikleti ile gelmekte olan öğrenci Abdulbasit Ab-limit'in güvenlik güçleri tarafından vurularak öldürülmesini protesto etmek amacıyla 400 civarında Uygur, Aksu Valiliği önünde toplanmıştır. Çin adli makamlarınca kamu düzenini tehdit ettikleri iddia edilen bu kişilerden 70'i tutuklanmış; 17'si hakkında yargılamalar sonrasında 6 aydan 7 yıla kadar hapis cezaları verilmiştir.¹⁰⁸

Barışçıl gösterilerde Çin kolluk güçlerinin sergilemiş olduğu sert tutum, nüfus yönünden Uygur Türklerinin çoğunlukta olduğu diğer şehirlerde de kayda geçmektedir. Çin polisi, Başkent'te sürdürdüğü ev aramaları esnasında ortaya çıkan tartışmalar üzerine 11 sivil öldürmüştür. Yüzlerce Uygur, polisin orantısız güç kullanmasını protesto etmek amacıyla Elişku'da 28 Temmuz 2014 tarihinde protesto düzenlemiştir. Protestoları bastırmak için zor kullanan güvenlik güçleri, 96 sivil öldürmüş, yüzlerce kişiyi de yaralamıştır.¹⁰⁹ Not edilmesi gereken bir başka örnek, Doğu Türkistan'ın en büyük yerleşim yerlerinden biri olan Kaşgar'da meydana gelmiştir. 2014 yılında Kaş-

an-10032014170450.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Eset Sulaiman, "Xinjiang Police Open Fire at Protest Against Clampdown on Islamic Dress", *Radio Free Asia*, 20 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/-news/uyghur/dress-05202014202002.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰⁵ Negatif statü hakkı olarak değerlendirilen toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkını tanıyan ve düzenleyen uluslararası ve bölgesel kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 20/1), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 21-22), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 8), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 4-5/d-ix), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 7/d), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 15), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 26), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 29), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 11), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 10-11), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 15-16) ve BM İnsan Hakları Komitesi 25 Nolu Genel Yorumu. Söz konusu negatif statü hakkı üzerine detaylı bilgilendirme için yukarıda ifade edilen sözleşmelerin denetim mekanizmaları tarafından yayınlanan raporlara bakınız.

¹⁰⁶ WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁷ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 5.

¹⁰⁸ Sui-Lee Wee, "Chinese Police Shoot Man Dead at Checkpoint in Xinjiang", *Reuters*, 17 Nisan 2014, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/chinese-police-shoot-man-dead-at-checkpoint-in-xinjiang-idUSBREA3G0BC20-140417>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁹ WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

gar'a bağlı Yarkent'te namaz için toplanan Türklerin hapse atılmasını protesto etmek amacıyla açık hava toplantısı düzenlenmiştir. Protestolar esnasında yaralanan Uygur Türkü'nü tedavi ettiği gerekçesi ile bir emekli veteriner hakkında 8 yıl hapis cezası verilmiştir.¹¹⁰

Seyahat hürriyetine yönelik baskıcı Çin politikaları, negatif statü hakları üzerine gerçekleşen ihlalleri incelediğimiz bu bölümün son konu başlığını oluşturmaktadır. Uluslararası ve bölgesel pek çok hukuki kaynak tarafından düzenlenen seyahat hürriyeti, üç temel boyuttan oluşmaktadır: i) hukuka uygun bir şekilde ikamet edilen ülke sınırları içerisinde özgürce hareket etme hakkı, ii) vatandaşı olunan devlete hukuka uygun giriş yapma hakkı ve iii) vatandaşı olunan ülkeden hukuka uygun çıkış yapma hakkı.¹¹¹

Uluslararası normlar ışığı altında seyahat hürriyetini ele aldığımız bu noktada, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk toplulukların seyahat hürriyetinin Çin Hükümeti tarafından ölçüsüz bir şekilde sınırlandırıldığını ifade edebiliriz. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan Şihenze şehrinin temel kamu kurumları arasında sıralanan Halk Güvenlik Bürosu, 19 Ekim 2016 tarihinde yapmış olduğu basın açıklaması ile bölgedeki bütün pasaportların yıllık denetim için 28 Şubat 2017 tarihine kadar Çin polisine teslim edilmesi gerektiğini duyurmuştur. Pasaportlarını teslim etmeyen kişiler hakkında ise idari ve adli işlem yapılacağı, Büro tarafından belirtilmiştir.¹¹² 2016 yılında bölgesel boyutta uygulanan ve Doğu Türkistanlı Türklerin yurt dışına çıkış hakkını ölçüsüz bir şekilde sınırlandıran pasaport toplama işlemi, 2017 yılına gelindiğinde Çin'de yaşayan bütün Müslüman Türklere uygulanır bir hal almıştır.¹¹³

Yurt içindeki uygulamaların benzerleri yurt dışında da sürdürülmektedir. Yurt dışında yaşayan Doğu Türkistanlı Türklerin pasaport süreleri bitenler veya pasaportunu yenilemek isteyenler, Çin elçiliklerine başvuru yapmaları akabinde Çin'e dönmeye zorlanma, pasaportuna el koyulması gibi çeşitli dayatmalarla karşılaşmaktadır.¹¹⁴ Dönüş zorlamalarına örnek olarak; yurt dışı

¹¹⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Veterinarian Jailed for Treating Suspect Wounded in Xinjiang Violence", *Radio Free Asia*, 17 Ağustos 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/veterinarian-08172017140951.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹¹¹ Seyahat hürriyetini düzenleyen uluslararası ve bölgesel hukuki kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 13), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 12-13), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 10), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 18), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 15), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 8), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 4 Nolu Protokolü (madde 2), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 12), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 22) ve BM İnsan Hakları Komitesi 27 Nolu Genel Yorumu. Seyahat hürriyeti üzerine detaylı analizler için bkz.: Zafer Gören, "Seyahat ve Yerleşme Özgürlüğü", *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 2016, s. 337-347; Christopher Wellman, "Freedom of Movement and the Rights to Enter and Exit", *Migration in Political Theory: The Ethics of Movement and Membership*, Ed. Sarah Fine - Lea Ypi, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 80-104.

¹¹² WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 19.

¹¹³ UHRP, *Weaponized Passports: The Crisis of Uyghur Statelessness*, UHRP Publication Office, Washington 2020, s. 6-9.

¹¹⁴ AI, *Nowhere Feels Safe*, AI Publication Office, London 2020, s. 1-20; Eva Dou, "China's Muslim Crackdown Extends to Those Living Abroad", *The Wall Street Journal*, 31 Ağustos 2018, (Çev-

şında okuyan bütün Doğu Türkistanlı öğrenciler, Çin Hükümeti tarafından Nisan-Mayıs 2017 döneminde yurda dönüş yapmaları hususunda uyarılmıştır.¹¹⁵ Afganistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bulgaristan, Hindistan, Kamboçya, Malezya, Mısır ve Tayland başta olmak üzere pek çok ülkeden gönüllü olarak Çin'e geri dönenlerden yahut zorla geri gönderilenlerden birçoğu; kamu düzeni, kamu güvenliği, milli güvenlik, ayrılıkçı veya aşırı faaliyetler yürütme gibi gerekçeler ile gözaltına alınmıştır.¹¹⁶ Gözaltı sürecinde 5 öğrencinin yaşamını yitirdiği de kayıtlara geçmiştir.¹¹⁷

Uluslararası Kriminal Polis Teşkilatı'nın (*International Criminal Police Organisation*) Kırmızı Bülten sistemi de komünist rejim tarafından seyahat hürriyetini sınırlandırıcı bir mekanizma olarak kullanılmaktadır. Sayısız muhalif ve insan hakları aktivisti, rejim tarafından mevzu bahis bültene dahil edilmiştir.¹¹⁸ Barışçıl yollarla Doğu Türkistan Türklerinin hak arama mücadelesine öncülük eden ve 1996 yılından beri Almanya'da yaşayan Dünya Uygur Kongresi Başkanı Dolkun İsa, 1990'ların sonunda Kırmızı Bülten ile aranmaya başlamıştır. Bu işlem, İsa'nın seyahat hürriyetini ciddi bir şekilde sınırlandırmanın yanı sıra Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlallerinin geniş kitlelere erişmesini önemli ölçüde engellemiştir. Ayrıca not etmek gerekir ki; İsa'nın Kırmızı Bülten ile aranması 2018 yılının Şubat ayı itibariyle son bulmuştur.¹¹⁹ Bu durum, bölgede yaşayan Türk topluluklarının temel hak ve özgürlüklerini barışçıl yöntemler vasıtasıyla savunma hususunda Dünya Uygur Kongresi'nin elini güçlendirmiştir.

Yerleşme hürriyetini doğrudan, seyahat hürriyetini ise dolaylı bir şekilde sınırlandırıcı etkiye sahip olan bir başka işlem, Çin anakarasında sürdürülmektedir.¹²⁰ Anakarada işletilmekte olan pek çok otel, 2015 yılının Mayıs

rimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-muslim-crackdown-extends-to-those-livingabroad-1535718957>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Murad Sezer, "Without Papers, Uighurs Fear for Their Future in Turkey", *Reuters*, 27 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang-turkey-widerimage/with-out-papers-uighurs-fear-fortheir-future-in-turkey-idUSKCN1R81ED>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Seeking a Place to Breathe Freely: Current Challenges Faced by Uyghur Refugees & Asylum Seekers*, WUC Publication Office, Munich 2017, s. 3-18.

¹¹⁵ HRW, *a.g.e.*, s. 14.

¹¹⁶ AI, *China: Where*, s. 8.

¹¹⁷ Shohret Hoshur, "Two Uyghur Students Die in China's Custody Following Voluntary Return from Egypt", *Radio Free Asia*, 21 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/students-12212017141002>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹¹⁸ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 20-21.

¹¹⁹ WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹²⁰ Çin anakarası, jeopolitik bir terim olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin doğrudan kontrolü altında yer alan toprakları ifade etmek için kullanılmaktadır. 1949 yılında Çin İç Savaşı'nın sona ermesi ile beraber ortaya çıkan bu terim, 1997 ve 1999 yıllarında sosyalist Cumhuriyetin kontrolüne giren Hong Kong ve Makao'yu Çin topraklarına dahil etmemektedir. "Tek ülke, iki sistem" (*One country, two systems*) politikası kapsamında boyutta özel idari bölge olarak kabul edilen iki bölge, uygulamakta oldukları özerklik yasaları ile ayrı siyasi ve ekonomik sistemlere sahiptir. Daha fazla bilgi için bkz.: Eleanor Albert - Lindsay Maizland, "Democracy in Hong Kong", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounder/democracy-hong-kong>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Prableen Bajpai, "Hong Kong vs. China: What's the Difference?", *Investopedia*, 2 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.investopedia.com/articles/investing/121814/hong-kong-vs-china-understand-differences.asp>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Sophie Williams,

ayından beri Doğu Türkistan Türklerini misafir olarak kabul edememektedir.¹²¹ Uygulanan idari kısıtlamaya aykırı işlem yapan oteller hakkında idari para cezaları verilmektedir. Örneğin, 2017 yılında düzenlenen Çin Komünist Partisi'nin 19'ncü kongresi için Pekin'de bulunan bir Uygur Türkü'nü konuk olarak kabul eden otel, 15 bin yuan para cezasına çarptırılmıştır.¹²²

Adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkı ve seyahat hürriyeti gibi negatif statü hakları yönünden Doğu Türkistan'da sürdürülen insan hakları ihlallerini incelediğimiz kısmın sonuna gelmiş bulunmaktayız. Hak ihlallerini incelemeye devam edeceğimiz bir sonraki kısımda pozitif statü haklarına değineceğiz.

Pozitif Statü Hakları Yönünden İhlaller

Pozitif bir hak olarak kabul gören eğitim hakkı, pek çok uluslararası ve bölgesel insan hakları belgesi tarafından düzenlenmektedir.¹²³ Mevzu bahis belgelerin analizi neticesinde eğitim hakkının 9 temel boyutunun var olduğu anlaşılmaktadır: 1) zorunlu ilköğretim hakkı, 2) erişilebilir ortaöğretim (teknik ve mesleki eğitim dahil) hakkı, 3) fırsat eşitliği dahilinde yüksek öğrenim hakkı, 4) zorunlu ilköğretimi tamamlayamayan yahut hiç başlamayanlar için temel eğitim hakkı, 5) hem kamu hem de özel okullarda kaliteli eğitim hakkı, 6) ailelerin çocukları için kendi dini ve ahlaki değerleri doğrultusunda okul seçebilme hakkı, 7) kamu otoriteleri tarafından belirlenmiş standartlar uyarınca gerçek ve tüzel kişiler tarafından eğitim kurumları açma hakkı, 8) öğretmen ve öğrencilerin akademik özgürlüğü ve 9) azınlık toplulukların kendi dil ve kültürleri çerçevesinde eğitim hakkı. Eğitim hakkını belirtilen bütün boyutları ile beraber uygulamayı devletlere görev olarak yükleyen uluslararası ve bölgesel sözleşmeler, mevzu bahis hak özelinde üç ana çıkarım yapmaktadır:

Eğitim hakkı, hiçbir ayrımcılık politikası uygulanmadan herkes için hukuken garanti altına alınması gereken bir temel haktır.

Mevzu bahis hakkın korunması, bu hakka saygı duyulması ve bireyler tarafından kullanılması hususları devletlerin sorumluluğu altındadır.

¹²¹ "Macau: China's Other 'One Country, Two Systems' Region", *BBC*, 20 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50832919>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹²² Qiao Long, "Tibetans, Uyghurs 'Blacklisted' at Hotels in Chinese Cities", *Radio Free Asia*, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-minorities-05142015143907.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹²³ Claire Heffron, "Hotel in China is Fined £1,700 for Accepting Muslim Guests after Authorities Banned the Ethnic Minority from Staying in the Area ahead of Communist Party Congress", *Daily Mail*, 10 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/-news/china/article-4965488/Chinese-hotel-fined-1-700-accepting-Muslim-guests.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹²⁴ Bu belgelerden bazıları şu şekilde not edilebilir: İnsan Hakları Evrensel Beyanname (madde 26), Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (madde 18), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 13-14), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 28-29), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 10), Her Türlü İrk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/e-v, 7), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 24), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 12/4, 30, 43, 45), Ulusal yahut Etnik, Dini ve Dilsel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname (madde 14), Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyanname (madde 14-15, 17, 21) ve BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 13 Nolu Genel Yorumu.

Eğitim hakkını ihlal etme yahut engelleme noktasında söz konusu olabilecek politikalara karşı devletler, hesap verebilir nitelikte bir tutum sergilemelidir.¹²⁴

Eğitim hakkını sosyalist bir kapsamda düzenleyen Çin Anayasası (madde 19), azınlık topluluklar için sadece özerklik haklarını düzenlemekle kalmamış; bu toplulukların kendi dilleri ve kültürlerini koruma, kullanma ve geliştirme hususlarında da ayrıca düzenlemelere giderek anadilde eğitim hakkı, azınlık dilinin resmi yazışmalarda kullanılması hakkı gibi çeşitli azınlık haklarına yer vermiştir (madde 4/3, 119, 121-122). Azınlıkların eğitim hakları özelinde anayasal kabulün teorik düzlemde varlığı önemli olmakla beraber bu kabulün pratik düzlemde karşılığı çok zayıftır. Uygurları hedef alan ayrımcı eğitim politikaları, son yıllarda yoğun bir şekilde uygulanmaktadır. Uygur dili ve kültürü üzerine hazırlanmış ve Çin Anayasası ile uyum içerisinde olan müfredatların önemi, her yıl kademeli olarak azaltılmaktadır.

Özbekçe'ye benzeyen, bir Güneydoğu Türk lehçesi olan, Uygur halkının ana dili Uygurca'nın eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde kullanımı, 1980'li yılların ortasında başlatılan ve 2000'li yıllarda yoğunlaştırılan iki dilli (Uygurca-Mandarin Çincesi) eğitim programı ile önemli ölçüde zayıflatılmıştır.¹²⁵ Bahsi geçen programın desteklenmesinde artan devlet yardımlarının bir sonucu olarak programa kayıt yaptıran öğrenci sayısında kademeli artışlar olmuştur.¹²⁶ Doğu Türkistan'da yürütülmekte olan iki dilli eğitim programının pratik içeriğine bakıldığında; bu programın eğitimin bütün seviyelerindeki Uygur Türklerinin Mandarin Çincesini akıcı bir şekilde öğrenip, konuşabilmesini hedeflediği görülebilmektedir.¹²⁷ Bu süreci kolaylaştırmak için Doğu Türkistan'da göreve başlatılan Han Çinlisi öğretmen sayısı devamlı artırılıyor-ken, Uygur öğretmenlerin iş akitlerine son verilmektedir.¹²⁸

Çin Anayasası tarafından önemsenen anadilde eğitim hakkı üzerinden sürdürülen ihlallerin en önemlilerinden biri, Hoten Eğitim Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. 2017 yılının Haziran ayında yayınlanan ve bölgesel özerklik kanunlarının yanı sıra Çin Anayasası'na da açık bir şekilde aykırılık barındıran müdürlük yönergesi, Uygur dilinin ilk ve ortaöğretim kurumların-

¹²⁴ Uluslararası, bölgesel ve yerel düzeyde eğitim hakkının kapsamlı analizi için bkz.: Sital Kalantry - Jocelyn Getgen - Steven Koh, "Enhancing Enforcement of Economic, Social, and Cultural Rights Using Indicators: A Focus on the Right to Education in the ICESCR", *Human Rights Quarterly*, Vol: 32, No: 2, Baltimore 2010, s. 253-310; Jootaek Lee, "The Human Rights Education: Definition, Research and Annotated Bibliography", *Emory International Law Review*, Vol: 34, No: 1, Atlanta 2020, s. 757-823; Tristan McCowan, "Reframing the Universal Right to Education", *Comparative Education*, Vol: 46, No: 4, London 2010, s. 509-525.

¹²⁵ Sonika Gupta - Veena Ramachandran, "Bilingual Education in Xinjiang in the Post-2009 Period", *China Report*, Vol: 52, No: 4, London 2016, s. 306-323.

¹²⁶ 1995 yılında iki dilli eğitim programlarına kaydolun toplam öğrenci sayısı 5553 iken, 2007 yılında bu sayı 294 bine ulaşmıştır. 2010 yılında 994 bin 300'e ulaşan toplam kayıtlı öğrenci sayısı, 2012 yılında 1 milyon 410 bin olarak kayda geçmiştir. 2020 yılı itibarıyla Doğu Türkistan'daki özerk yönetimin hedeflemiş olduğu kayıtlı öğrenci sayısı, 2 milyon 600 bin olarak ifade edilmektedir. Bu sayı, bölgede Han Çinlisi olmayan diğer tüm etnik kökenlere mensup öğrenci sayısına eşittir. Program hakkında daha fazla detay için bkz.: UHRP, *Uyghur Voices on Education: Chinese Assimilative 'Bilingual Education' Policy in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2015.

¹²⁷ AI, *China: Where*, s. 10; HRW, *a.g.e.*, s. 10; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 23-24.

¹²⁸ WUC, *Parallel Submission*, s. 9.

da kullanımını yasaklamıştır. İki dilli eğitim programı çerçevesinde eğitim sistemine dahil edilen bu yasak, mevzu bahis programın her iki dili de koruyup geliştirmekten ziyade Uygurca'nın okul hayatında kullanımını sınırlandırmayı amaçladığını gösterir niteliktedir.¹²⁹

Uygur kimliğinin bel kemiğini oluşturan ana araçlardan biri olan Uygurca üzerindeki baskıların yanı sıra Türk kimliğini yok etmeyi amaçlayan diğer politikalar da komünist rejim tarafından sürdürülmektedir. Ulusal yahut Etnik, Dini ve Dilsel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname ve Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyannamesi gibi BM kaynakları ile beraber bölgesel boyutta geçerliliği olan önemli sayıda hukuki kaynak -örneğin, Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çatı Sözleşme ve Bölgesel yahut Azınlık Dilleri için Avrupa Sözleşmesi- azınlık kimliklerinin oluşmasında mühim bir yeri olan azınlık kültürlerinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çeşitli hükümler barındırmaktadır. Bahsi geçen hukuki belgelerle söz konusu mevzu özelinde uyum içerisinde olan Çin Anayasası (madde 4/3, 119, 121-122), Çin'de bulunan azınlıkların kendi kültürlerini koruma ve geliştirmesini anayasal bir hak olarak tanımlamaktadır. Anayasal tanımlama ve korumanın teorik düzlemde önemi mevcut olmakla beraber anayasaya aykırılık barındıran pratik uygulamaların varlığı ayrıca not edilmesi gerekmektedir. İlgili uygulamalardan biri, Kaşgar'da sürdürülmekte olan kültürel tahribattır. 2000 yıllık bir şehir olan eski Kaşgar'ın yüzde 85'i komünist rejim tarafından 2009 ila 2017 yılları arasında yıkılmıştır.¹³⁰ Bu yıkım neticesinde yüz binlerce kişi, görüşleri alınmadan yerinden edilmiştir.¹³¹ Geleneksel Türk kültürünü yansıtan Eski Kaşgar'ın yıkımı (evler, ticarethaneler ve ibadethaneler gibi), Çin Hükümeti tarafından yürütülen Türk kültürünün yok edilmesi sürecini hızlandırmaktadır.¹³²

Uygur kültürünün önemli bir saça ayağını oluşturan Uygur halk oyunları ve müziği, yerel ve uluslararası medyada yükselişini sürdürmektedir.¹³³ Bu noktada altı çizilmesi gerekir ki; komünist rejim tarafından Türk kimliğine yönelik sürdürülen baskıcı politikalar, mevzu bahis kültür dahilinde tasavvur edilen

¹²⁹ Eset Sulaiman, "China Bans Uyghur Language in Schools in Key Xinjiang Prefecture", *Radio Free Asia*, 28 Temmuz 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/language-07282017143037.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁰ Clément Bürge - Josh Chin, "After Mass Detentions, China Razes Muslim Communities to Build a Loyal City", *The Wall Street Journal*, 21 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/after-mass-detentions-china-razes-muslim-communities-to-build-a-loyal-city-11553133870>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Michael Wines, "To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It", *The New York Times*, 28 Mayıs 2009, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2009/05/28/world/asia/28kashgar.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³¹ Michael Sainsbury, "Uighur Tension Persist as Old City Demolished", *The Australian*, 6 Ocak 2010, (Çevrimiçi) <https://www.theaustralian.com.au/news/world/uighur-tensions-persist-as-kashgars-old-city-demolished/news-story/724e1652965d0f8ecd0e57515d59e6d2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³² Kaşgar'da gerçekleştirilen yıkım ve sonucunda ortaya çıkan kültürel tahribatın detaylı analizi için bkz.: Christian Shepherd, "Fear and Oppression in Xinjiang: China's War on Uighur Culture", *Financial Times*, 12 Eylül 2019, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/48508182-d426-11e9-8367-807ebd53ab77>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; UHRP, *Kashgar Coerced Forced Reconstruction, Exploitation, and Surveillance in the Cradle of Uyghur Culture*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

¹³³ WUC, *Parallel Submission*, s. 10.

olumlu izlenimleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Uluslararası toplum nazarında Uygurları radikal ve muhtemel terörist olarak göstermeyi amaçlayan, kitlesel ön yargılara dayanan kişisel ve toplu çalışmalar; *Weibo*, *WeChat*, *Youku Tudou* ve *Ozone* gibi Çin sosyal medyasının temel programlarında açılan sayfalarda sürdürülmektedir.¹³⁴ İlgili kişisel ve kurumsal sayfalar tarafından çeşitli İslamofobi çalışmaları yürütülmekte; Uygurlara karşı ırkçı ve etnik nefret söylemleri yoğun olarak dolaşıma sokulmaktadır.¹³⁵ Bu çalışmalar, Çin Anayasası tarafından korunması ve geliştirilmesi gerektiği ifade edilen Uygur kültürü üzerinde olumsuz bir izlenim oluşturmakta ve özellikle Han Çinlilerinin söz konusu kültüre yönelik negatif bir tutum sergilemesine sebep olmaktadır.¹³⁶

Pozitif statü hakları kapsamında ihlalleri incelediğimiz bu kısımda; son olarak, ekonomik haklar özelinde söz konusu olan ihlallere dikkatimizi yönelteceğiz. Çalışma hakkı, dinlenme hakkı, konut hakkı, sağlıklı çevre hakkı, sosyal güvenlik hakkı, gıda hakkı gibi temel ekonomik hak ve hürriyetler, uluslararası sözleşmeler tarafından güvence altına alınmaktadır.¹³⁷ Söz konusu ekonomik hakların büyük çoğunluğu, Çin Anayasası (madde 42-45) tarafından da sosyalist ideoloji çerçevesinde düzenlenip, koruma altına alınmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki; anayasal güvencenin varlığı, mevzu bahis hakların Doğu Türkistan Türkleri tarafından özgürce kullanılabilirdiği anlamına gelmemektedir. Bölgede yaşayan Türk topluluklarının çalışma hakkı, çeşitli idari uygulamalar aracılığıyla ölçsüz bir şekilde sınırlandırılmaktadır.¹³⁸ Doğu Türkistan'da gelişmekte olan enerji, inşaat ve maden sektörleri ile kamu dairelerindeki pozisyonlar, Han Çinlileri tarafından doldurulmaktadır.¹³⁹ Çarpıcı bir örnek olarak; devlet kontrolünde bir kurum olan Sincan Üretim ve Yapı Birliği'nin (*Bingtuan*), 2014 yılı verilerine göre istihdam ettiği toplam 2.7 milyon kişinin sadece yüzde 7'si Türklerden oluşmaktadır.¹⁴⁰

Uygurlar ve diğer azınlık Türk toplulukları, Doğu Türkistan'ın kırsal ve güney kesimlerinde ikamet etmekte iken Han Çinlileri bölgenin gelişmiş, nüfusu

¹³⁴ Rose Luqiu - Fan Yang, "Anti-Muslim Sentiment is on the Rise in China. We Found that the Internet Fuels - and Fights - this", *The Washington Post*, 12 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/05/12/antimus-lim-sentiment-is-on-the-rise-in-china-we-found-that-the-internet-fuels-and-fights-this/?utm_term=.a0fa4d2dce85, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁵ Eliot Evans, "Where does Chinese Islamophobia Come from?", *Sup China*, 16 Haziran 2017, (Çevrimiçi) <https://supchina.com/-2017/06/16/where-does-chinese-islamophobia-come-from/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁶ WUC, *Parallel Submission*, s. 10.

¹³⁷ İlgili sözleşmelerden bazıları şu şekilde not edilebilir: Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 6-12), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 24-27, 31-32), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 11-13), Her Türü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/e-v), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 25-28) ve Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 25-28).

¹³⁸ UHRP, *The Bingtuan: China's Paramilitary Colonizing Force in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2018, s. 1-3.

¹³⁹ UHRP, *End of the Road: One Belt, One Road and the Cumulative Economic Marginalization of the Uyghurs*, UHRP Publication Office, Washington 2016, s. 1.

¹⁴⁰ WUC, *Parallel Submission*, s. 8.

fazla olan kuzey kesimlerindeki şehirlerde yaşamaktadır. Ekonomik geçimlerini büyük oranda tarımdan sağlamak durumunda olan Türkler arasında işsizlik ve yoksulluk giderek artmaktadır.¹⁴¹ Arazilerdeki bozulma ve su yetersizliğinin yanı sıra Han Çinlileri tarafından gerçekleştirilen toprak istilaları, bu artışın önemli etkenleri olarak gösterilmektedir.¹⁴² Doğu Türkistan'ın kuzeyine doğru gerçekleşen sürekli Türk göçleri, netice itibarıyla düşük ücretlerle yoğun çalışma yapan, Han Çinlilerine göre daha az kazanan bir Türk işçi sınıfı ortaya çıkarmaktadır.¹⁴³

Az kazanan işçi sınıfının varlığının yanı sıra zorla çalıştırılan bir Türk işçi sınıfının mevcut olduğunu da ayrıca ifade etmemiz gerekmektedir.¹⁴⁴ Avustralya Stratejik Politika Enstitüsü (*Australian Strategic Policy Institute, ASPI*) tarafından 2020 yılında yayınlanan bir rapora göre; 2017 yılından beri mesleki eğitim merkezleri olarak da adlandırılan siyasi telkin kamplarında alıkonulmuş yaklaşık 80 bin Müslüman Türk, Doğu Türkistan dışında faaliyetlerini sürdürmekte olan fabrikalara işçi olarak gönderilmiştir. Küresel seviyede tanınırlığa sahip 83 ayrı markaya ait olan bu fabrikalarda zorla çalıştırılan Türkler, sadece barınma imkanları sınırlı olan fabrika yurtlarında kalmamakta, çalışma saatleri dışında Mandarin Çincesi öğrenmeye zorlanmaktadır. Çalışma saatleri dışında ideolojik eğitim almaları mecburi olan ve memleketlerine tatil gitmelerine izin verilmeyen Türklerin toplu ibadet etmesi de engellenmektedir.¹⁴⁵

Ekonomik haklar kapsamında değineceğimiz son husus, ticari faaliyetlerini sürdüren Türk tüccar ve esnafın karşılaştığı ölçsüz sınırlandırmalar ile ilgilidir. Özellikle her yıl Ramazan ayında yoğun bir şekilde denetime tabi tutulan tüccar ve esnaf; içki, sigara ve domuz eti satmaya zorlanmaktadır.¹⁴⁶ Ramazan ayı boyunca iş yerlerini açık tutmaya mecbur bırakılan tüccar ve esnaf, mevzu bahis zorlamaları kabul etmemeleri durumunda, iş yerleri ruhsatnamelerinin iptal edilmesi dahil olmak üzere çeşitli yaptırımlarla karşılaşmaktadır.¹⁴⁷

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma ile komünist Çin rejiminin Doğu Türkistan'da yürüttüğü asimilasyon politikası analitik bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Mevzu bahis politika, sadece uluslararası mevzuat tarafından tanınan ve düzenlenen negatif

¹⁴¹ UHRP, *Discrimination, Mistreatment and Coercion: Severe Labor Rights Abuses Faced by Uyghurs in China and East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2017, s. 5.

¹⁴² WUC, *Parallel Submission*, s. 8.

¹⁴³ Anthony Howell - Cindy Fan, "Migration and Inequality in Xinjiang: A Survey of Han and Uyghur Migrants in Urumqi", *Eurasian Geography and Economics*, Vol: 52, Issue: 1, London 2011, s. 110-139.

¹⁴⁴ WUC, *Forced Labour in East Turkestan: State-sanctioned Hashar System*, WUC Publication Office, Munich 2016, s. 1-2.

¹⁴⁵ Raporun tamamına ulaşmak için bkz.: Vicky Xu et. al., *Uyghur for Sale: Re-education, Forced Labour and Surveillance Beyond Xinjiang*, ASPI Publication Office, Barton 2020.

¹⁴⁶ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 9.

¹⁴⁷ Gulchehra Hoja, "Restaurants Ordered to Remain Open in Xinjiang Amid Ramadan Fast", *Radio Free Asia*, 26 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/ramadan-05262017080553.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 9.

statü hakları -örneğin; adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplanti ve barışçıl gösteri yapma hakkı ve seyahat hürriyeti- yönünden ihlallere sebebiyet vermemekte; Çin Anayasası kapsamında güvence altına alınmış olan ekonomik haklar, eğitim hakkı ve kültürel kimliği geliştirme hakkı gibi pozitif statü haklarının kullanımını da ölçsüz sınırlandırmalara tabi tutmaktadır.

Doğu Türkistan'da devam eden insan hakları ihlalleri, bazı ülkeler tarafından uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmaktadır. Örneğin, Estonya Dış İstihbarat Servisi'nin (*Välisluureamet*) 2020 yılında yayınlamış olduğu rapor, siyasi telkin kamplarında yürütülen devlet politikalarının evrensel insanı değerlere aykırı olduğunu ifade etmenin yanı sıra kamplarda uygulanan zulümden ötürü Çin'e sert tenkitler yöneltmiştir.¹⁴⁸ Benzeri bir rapor, Alman Federal Dışişleri Bakanlığı (*Auswärtiges Amt*) tarafından 2019 yılının Aralık ayında hazırlanmıştır. Bu rapor, Çin'in Müslüman Türklere yönelik olarak uyguladığı sayısız insan hakları ihlalini not etmekle kalmayıp, Alman Federal Göçmen ve Mülteci Ofisi'ne (*Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*) Uygurlar ve diğer azınlık Türk toplulukları için mülteci statüsü kazanabilme şartlarının kolaylaştırılması hususunda telkinlerde bulunmuştur.¹⁴⁹

Yürüttüğü Doğu Türkistan politikasını Çin'in iç meselesi olarak gören komünist rejim, egemen devletlerin söz konusu politikaya yönelik tenkitlerini genel itibarıyla ya cevapsız bırakmakta ya da Çin'in iç işlerine karışma teşebbüsü olarak değerlendirerek sert bir şekilde eleştirmektedir. 2019 yılında yaşanan ve Türkiye'nin ana aktör olarak içerisinde yer aldığı Heyit olayı, yurt dışı kaynaklı olan tutarlı ve güçlü baskıların mevcudiyeti halinde Çin'in baskıcı Doğu Türkistan politikasını yumuşatma ihtimalinin var olabileceğini göstermektedir. Mevzu bahis olayda Heyit'in sağlığının yerinde olduğunu Çin resmi makamlarına teyit ettiren Türk Dışişleri Bakanlığı, diplomatik bir başarı elde etmiştir. Benzeri başarıların kazanılması potansiyel olarak mümkündür. Bu ihtimalin gerçekleşmesi, Türkiye'nin Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlalleriyle daha yoğun bir şekilde ilgilenmesi ve akabinde komünist rejimle beraber uluslararası kamuoyunun önünde duyurması neticesinde gün yüzüne çıkabilir.

Doğu Türkistan'da var olan sorunların çözümüne yönelik öncülük edecek politikaların oluşturulması sürecinde Türkiye inisiyatif olarak bazı adımlar atabilir. Bu noktada; bölgedeki Türklerin muzdarip olduğu sorunları yerinde görebilmenin yanı sıra evrensel insan haklarının korunması ve geliştirilmesi kapsamında desteğe ihtiyacı olan kesimleri net bir şekilde idrak edebilmek için Urumçi'de bir Türk başkonsoloslugu açılabilir. Nasıl ki Türkiye, Tatar Türklerinin Rusya'daki özerk cumhuriyetinin (Tataristan Cumhuriyeti) başkenti Kazan'da bir başkonsolosluk bulunduruyorsa, Uygur Türklerinin demografik yönden çoğunluğu oluşturduğu Doğu Türkistan'ın başkenti Urum-

¹⁴⁸ Välisluureamet, *International Security and Estonia*, Välisluureamet Publication Office, Tallinn 2020, s. 70-78.

¹⁴⁹ Naomi Conrad, "German Report Spells out China Human Rights Abuses against Uighur Muslims", *Deutsche Welle*, 31 Ocak 2020, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/en/german-report-spells-out-china-human-rights-abuses-against-uighur-muslims/a-5221664-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

çi'de de bir başkonsolosluk açabilir.¹⁵⁰ Söz konusu diplomatik kurum, Çin'de açılacak olan ilk Türk başkonsolosluğu olmayacaktır. Diplomatik Türk misyonu olarak Çin'de sadece Pekin merkezli bir büyükelçilik bulunmamakta, Guanco ve Şanhay eyaletleri ile özerk Hong Kong'da da Türk başkonsoloslukları faaliyetlerini sürdürmektedir.¹⁵¹ Ayrıca not etmek gerekir ki; Doğu Türkistan'da açılacak başkonsolosluk, mevzu bahis özerk bölgede faaliyet yürüten ilk diplomatik temsilcilik de olmayacaktır. Kazakistan ve Kırgızistan gibi bazı devletler, özellikle vize-pasaport işlemlerinin yürütülebileceği diplomatik temsilciliklerini Urumçi'de bulundurmaktadır.¹⁵²

Doğu Türkistan ile iletişim ve etkileşim kanallarını açık tutacak olan ve Müslüman Türklere yönelik kayda geçen insan hakları ihlallerini yerinde takip ve analiz imkanı sunacak Urumçi merkezli Türk başkonsolosluğunun varlığı önemli olmakla beraber tek başına yeterli olmayabilir. Asimilasyoncu Çin politikaları ile Türk kimliğine yöneltilen dilsel ve kültürel tehditleri açıkça kavrayabilmek için Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları arasında kabul edilen YEE tarafından Urumçi, Kaşgar ve Turfan gibi Doğu Türkistan şehirlerinde kültür merkezleri açılabilir. Belirtilmesi gerekir ki; söz konusu merkezlerin benzerleri, diğer coğrafyalarda varlığını sürdürmektedir. YEE, Türk kimliğini kısmi yahut tam olarak yansıtan Saraybosna (Bosna Hersek), Bakü (Azerbaycan), Nur Sultan (Kazakistan), İpek (Kosova), Üsküp (Makedonya) ve Kazan (Tataristan-Rusya) gibi şehirlerde kültür merkezleri ile faaliyette bulunmaktadır.¹⁵³

Kültürel diplomasi kapsamında faaliyetlerin yürütülmesinde faydası olacak bir diğer kurum TİKA'dır. Saraybosna (Bosna Hersek), Bakü (Azerbaycan), Nur Sultan (Kazakistan), Bişkek (Kırgızistan), Taşkent (Özbekistan) ve Aşkabat (Türkmenistan) gibi Türkiye ile ortak değerlere sahip coğrafyalarda ekonomik, kültürel ve sosyal yönden iş birliği ve koordinasyonu artırmak için ofisler açan TİKA, benzeri bir ofisi Urumçi'de de açabilir.¹⁵⁴ Söz konusu ofisin sağlayacağı koordinasyon imkanları, bölgede yaşayan Türk toplulukların haklarını diplomatik araçlar marifetiyle arayacak politikaların oluşturulmasında katkı sunabilir. Benzeri bir katkı, YTB tarafından da verilebilir. Bir kültürel diplomasi kurumu olarak; YTB, Türkiye ile dildaş, dindaş ve soydaş topluluklar arasında ekonomik, kültürel ve sosyal bağları güçlendirme gayesiyle çalışmalar yürütmektedir.¹⁵⁵ Bu tür çalışmaların yürütülmesi için YTB tarafından

¹⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu resmi internet sayfası için bkz.: <http://kazan.bk.mfa.gov.tr/Mission>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵¹ İlgili diplomatik temsilcilikler hakkında detaylı bilgi için bkz.: <http://pekin.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵² Söz konusu diplomatik Kazak temsilciliği ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.embassypages.com/kazakhstan-representative-office-urumqi-china>, [23.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen Kırgız temsilciliği ile ilgili detaylar için bkz.: <https://www.em-bassypages.com/kyrgyzstan-representative-office-urumqi-china>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵³ YEE'nin faaliyetlerini sürdürdüğü ülke listesi için bkz.: <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, [10.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵⁴ TİKA koordinasyon ofislerinin güncel listesi için bkz.: <https://www.tika.gov.tr/tr/koordinatorkurumlar>, [13.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵⁵ YTB ile ilgili kapsamlı bilgi için bkz.: <https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2>, [15.08.2020 tarihinde erişildi].

Urumçi'de açılacak temsilcilik, Türkiye ve Doğu Türkistan arasındaki bağların kuvvetlenmesine imkan sağlamanın yanı sıra insan hakları yönünden bölgede ortaya çıkan sorunların ivedilikle tespit edilmesine de yardımcı olabilir.

Gerek başkonsolosluk, gerekse kültürel diplomasi kurumları tarafından yürütülen çalışmalar sonrasında insan hakları yönünden elde edilecek bilgi ve analizlerin sistematik olarak raporlandırılması TİHEK tarafından icra edilebilir. İnsan onurunu temel alan TİHEK, insan hakları ihlallerini re'sen inceleyip, araştırabilmekte ve nihayetinde raporlandırabilmektedir. Yukarıda bahsi geçen diplomatik kurumların elde ettiği veriler dikkate alınarak TİHEK tarafından hazırlanacak insan hakları raporları, baskıcı Doğu Türkistan politikasının yumuşatılmasını hedefleyen resmi çalışmaların üretilmesinde kilit rol oynayacaktır. Söz konusu raporlar, Türk dış politika yapıcılar tarafından azınlık Türk toplulukların hak ve hürriyetlerinin savunulabileceği uluslararası platformlarda dile getirilebilir. Çin ile yürütülen ikili görüşmeler esnasında da gündeme taşınabilecek bu raporlar, Doğu Türkistan politikasının yumuşatılması ve eğer mümkünse bütünüyle ortadan kaldırılması için Çin üzerinde gerekli baskıyı tesis edebilir.

Kurumsal insan hakları raporlarına dayalı olarak baskıcı Doğu Türkistan politikasına yöneltilen tenkitlerin komünist Çin rejimi tarafından dikkate alınması ihtimal dahilindedir. Dünya siyasetine geniş bir perspektifle bakıldığında söylenebilir ki; artık tümünden içine kapalı bir Çin bulunmamakta, küresel çapta projelere girişen ve ekonomik gücünün önemli bir kısmını dış ticaretten kazanan, sosyalist piyasa ekonomisine sahip bir Çin bulunmaktadır. Komünist rejim, büyük projelerini gerçekleştirmenin yanı sıra Orta Asya'dan Güney Amerika'ya ve Afrika'ya kadar etki alanını genişletmek için yumuşak güç kullanmak ve uluslararası imajını korumak zorundadır. Altı çizilmesi gerekir ki; sadece Kuşak ve Yol Projesi üzerinde yaklaşık 70 ülke bulunmakta ve bahsi geçen projenin gerçekleşmesi için Çin'in bu ülkeler ile iyi ilişkilere sahip olması gerekmektedir. Söz konusu durum, diplomatik araçlar marifetiyle Doğu Türkistan politikasına yöneltilmiş olan eleştiri ve önerilerin komünist rejim tarafından dikkate alınmasını teşvik edici niteliktedir.

Kaynaklar

AI: *China: Where are They? / Time for Answers about Mass Detentions in the Xinjiang Uighur Autonomous Region*, AI Publication Office, London 2018.

AI: *Nowhere Feels Safe*, AI Publication Office, London 2020.

ALBERT, Eleanor - MAIZLAND, Lindsay: "Democracy in Hong Kong", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgroundunder/democracy-hong-kong>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

ALEXY, Robert: *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002.

ALGAN, Bülent: *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2007.

ANAYURT, Ömer: *Türk Anayasa Hukukunda Toplanma Hürriyeti*, Kazancı Yayınları, İstanbul 1998.

BAĞ, Mustafa: "Çin'den Türkiye'nin Doğu Türkistan Açıklamasına Tepki: Umarız Yanlış ile Doğruyu Ayrabilirler", *Euronews*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://tr.euronews.com/2019/02/11/cin-den-turkiye-nin-uygur-ile-igli-aciklamasina-tepki-geldi>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BAJPAI, Prableen: "Hong Kong vs. China: What's the Difference?", *Investopedia*, 2 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.investopedia.com/articles/investing/121814/hong-kong-vs-china-understand-differences.asp>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BAKIR, Abdullah: "Doğu Türkistan Tarihinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, Sayı: 1, İzmir 2008.

BAŞKAYA, Muzaffer: "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye İle Kültürel Münasebetler", *Bilgi*, Cilt: 89, İlkbahar 2019.

BENSON, Linda: *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944-1949*, M. E. Sharpe, New York 1990.

BEQUELIN, Nicholas: "Mesut Ozil's Free Speech on China must be Preserved, Even if Arsenal Stay Silent", *Inews*, 17 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://inews.co.uk/opinion/mesut-ozils-free-speech-on-china-must-be-preserved-even-if-arsenal-stay-silent-376087>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Mesut Ozil's Uyghur Post: 10 Things You Need to Know about China's Xinjiang Crisis", *AI*, 18 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/12/ozils-uyghur-post-10-things-you-need-to-know-about-chinas-xinjiang-crisis/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BOLIEK, Brooks: "Chinese Government Sends Religious Monitors to Xinjiang's Hotan", *Radio Free Asia*, 24 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/the-chinese-government-sends-10242016142604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BUCKLEY, Chris: "China is Detaining Muslims in Vast Numbers. The Goal: Transformation.", *The New York Times*, 8 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/09/08/world/asia/china-uyghur-muslim-detention-camp.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BULUT, Nihat: *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2009.

BÜRGE, Clément - CHIN, Josh: "After Mass Detentions, China Razes Muslim Communities to Build a Loyal City", *The Wall Street Journal*, 21 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/after-mass-detentions-china-razes-muslim-communities-to-build-a-loyal-city-11553133870>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

CHARBONNEAU, Louis: "China Again in UN Hotseat Over Xinjiang Abuses", *HRW*, 6 Mart 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/03/06/china-again-un-hotseat-over-xinjiang-abuses>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

CLARKE, Michael: "China and Shanghai Cooperation Organization: The Dynamics of 'New Regionalism', 'Vassalization', and Geopolitics in Central Asia", *The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors*, Ed. Emilian Kavalski, World Scientific Publishing, Singapore 2010.

_____ : *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, London 2011.

CONRAD, Naomi: "German Report Spells out China Human Rights Abuses against Uighur Muslims", *Deutsche Welle*, 31 Ocak 2020, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/en/german-report-spells-out-china-human-rights-abuses-against-uyghur-muslims/a-5221664-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DENYER, Simon: "Former Inmates of China's Muslim 'Reeducation' Camps Tell of Brainwashing, Torture", *The Washington Post*, 17 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/world/asia-pacific/former-inmates-of-chinas-muslim-re-education-camps-tell-of-brainwashing-torture/2018/05/16/32b330e8-5850-11e8-8b92-45fd7aaef3c_story.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DILLON, Michael: *Xinjiang - China's Muslim Far East*, Routledge Curzon, London 2020.

_____ : *Contemporary China - An Introduction*, Routledge, Abingdon 2009.

DOOLEY, Ben: "Eradicate the Tumors": Chinese Civilians Drive Xinjiang Crackdown on Separatism", *Japan Times Online*, 26 Nisan 2018, (Çevrimiçi) <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/26/asia-pacific/eradicate-tumors-chinese-civilians-drive-xinjiang-crack-down-separatism>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DOU, Eva: "China's Muslim Crackdown Extends to Those Living Abroad", *The Wall Street Journal*, 31 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-muslim-crackdown-extends-to-those-living-abroad-1535718957>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DOU, Eva - PAGE, Jeremy - CHIN, Josh: "China's Uighur Camps Swell as Beijing Widens the Dragnet", *The Wall Street Journal*, 17 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-uyghur-camps-swell-as-beijing-widens-the-drag-net-1534534894>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

EIU: *Democracy Index 2019*, Economist Publication Office, London 2019.

ERGAN, Uğur: "Çin'e Ozan Heyit Tepkisi", *Hürriyet*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/cine-ozan-heyit-tepkisi-41113794>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

EVANS, Eliot: "Where does Chinese Islamophobia Come from?", *Sup China*, 16 Haziran 2017, (Çevrimiçi) <https://supchina.com/-2017/06/16/where-does-chinese-islamophobia-come-from/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FAROOQ, Umar: "Chinese Uighurs Defy Ramadan Ban", *Al Jazeera*, 5 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/07/chinese-uyghurs-defy-ramadan-ban-20147471125107552.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FENG, Emily: "Uighur Children Fall Victim to China Anti-Terror Drive", *Financial Times*, 10 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/f0d3223a-7f4d-11e8-bc55-50daf11b720d>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FERNANDEZ, Javier: "China Bans 'Muhammad' and 'Jihad' as Baby Names in Heavily Muslim Region", *The New York Times*, 25 Nisan 2017, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2017/04/25/world/asia/china-xinjiang-ban-muslim-names-muhammad-jihad.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FREEDOM HOUSE: *Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy*, Freedom House Publication Office, Washington 2020.

GEMALMAZ, Semih: *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2007.

GOLDEN, Peter: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.

GÖREN, Zafer: "Seyahat ve Yerleşme Özgürlüğü", *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 2016.

GÖZLER, Kemal: *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa 2017.

- _____ : *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018.
- _____ : *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 24. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2019.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref: *Anayasa Hukuku*, 6. bs., Turhan Yayınları, Ankara 1998.
- GREER, Tanner: "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", *Foreign Policy*, 13 Eylül 2018, (Çevrimiçi), <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-a-chinese-concentration-camp/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- GRIFFITHS, James: "Report: China Still Harvesting Organs from Prisoners on a Massive Scale", *CNN*, 25 Haziran 2016, (Çevrimiçi) <https://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/index.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- GUPTA, Sonika - RAMACHANDRAN, Veena: "Bilingual Education in Xinjiang in the Post-2009 Period", *China Report*, Vol: 52, No: 4, London 2016.
- GÜNGÖREN-BULGAN, Birden: *Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017.
- HEFFRON, Claire: "Hotel in China is Fined £1,700 for Accepting Muslim Guests after Authorities Banned the Ethnic Minority from Staying in the Area ahead of Communist Party Congress", *Daily Mail*, 10 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/news-/china/article-4965488/Chinese-hotel-fined-1-700-accepting-Muslim-guests.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HIATT, Fred: "In China, Every Day is Kristallnacht", *The Washington Post*, 3 Kasım 2019, (Çevrimiçi) <https://www.washington-post.com/opinions/2019/11/03/china-every-day-is-kristallnacht/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOJA, Gulchehra: "Chinese Authorities Question Students in Xinjiang about Religious Habits", *Radio Free Asia*, 15 Ağustos 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/chinese-authorities-question-students-08152016161405.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Restaurants Ordered to Remain Open in Xinjiang Amid Ramadan Fast", *Radio Free Asia*, 26 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/ramadan-05262017080553.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOSHUR, Shohret: "'At Least 2,000 Uyghurs Killed' in Yarkand Violence: Exile Leader", *Radio Free Asia*, 5 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/yarkand-08052014150547.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Innocent Bystander Shot by Police in Xinjiang's Bugur Violence", *Radio Free Asia*, 3 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/civilian-10032014170450.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Imam, Farmers Sentenced for Illegally Practicing Religion in China's Xinjiang", *Radio Free Asia*, 16 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/uyghur-imam-farmers-sentenced-for-illegally-practicing-religion-in-chinas-xinjiang-03162016112010.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Given 7-Year Prison Term for Viewing Muslim Film", *Radio Free Asia*, 9 Mayıs 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/film-05092016151441.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Under the Guise of Public Safety, China Demolishes Thousands of Mosques", *Radio Free Asia*, 19 Aralık 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/under-the-guise-of-public-safety-12192016140127.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Veterinarian Jailed for Treating Suspect Wounded in Xinjiang Violence", *Radio Free Asia*, 17 Ağustos 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/veterinarian-08172017140951.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Woman Handed 10-Year Prison Term over Headscarf Claim", *Radio Free Asia*, 19 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/headscarf-09192017174307.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Two Uyghur Students Die in China's Custody Following Voluntary Return from Egypt", *Radio Free Asia*, 21 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/students-12212017141002>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Muslim Scholar Dies in Chinese Police Custody", *Radio Free Asia*, 1 Ocak 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholar-death-012920181804-27.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "More than Two Dozen Uyghurs from One Xinjiang County Perished in Re-Education Camps", *Radio Free Asia*, 27 Haziran 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/deaths-06272018141605.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Exile Group Leader's Mother Died in Xinjiang Detention Center", *Radio Free Asia*, 2 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/mother-07022018164214.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOWELL, Anthony - FAN, Cindy: "Migration and Inequality in Xinjiang: A Survey of Han and Uyghur Migrants in Urumqi", *Eurasian Geography and Economics*, Vol: 52, Issue: 1, London 2011.
- HRW: *Eradicating Ideological Viruses: China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims*, HRW Publication Office, London 2018.
- HUANG, Keira: "Detained Uighur Economist Ilham Tohti Denied Food for Ten Days, Lawyer Says", *South China Morning Post*, 27 Haziran 2014, (Çevrimiçi) <https://www.scmp.com/news/china/article/15-41335/detained-uyghur-economist-ilham-tohti-denied-food-10-days-custody-lawyer>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- IDEA: *The Global State of Democracy 2019: Addressing the Ills, Reviving the Promise*, IDEA Publication Office, Stockholm 2019.

JOHNSON, Ian: "China Seeks Tighter Grip in Wake of a Religious Revival", *The New York Times*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/12/21/opinion/sunday/chinas-religion-xi.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "How the State Coopting Religion in China", *Foreign Affairs*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2019-01-07/how-state-co-opting-religion-china>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

KALANTRY, Sital - GETGEN, Jocelyn - KOH, Steven: "Enhancing Enforcement of Economic, Social, and Cultural Rights Using Indicators: A Focus on the Right to Education in the ICESCR", *Human Rights Quarterly*, Vol: 32, No: 2, Baltimore 2010.

KAPANİ, Münci: *Kamu Hürriyetleri*, 5. bs., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

KARAN, Ulaş: *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*, MRK Baskı ve Tanıtım, Ankara 2018.

KOLÇAK, Hakan: "Consecrationism under Examination: Is Consecrationism the Optimal Multiculturalist Approach for Turkey?", *Digest of Middle East Studies*, C. 29, No: 1, Washington 2020.

_____ : "Multiculturalism for True Equality: A Normative Argument for Multicultural Turkey", *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, C. 7, No: 2, Geneva 2020.

KUL, Ömer: *100 Soruda Doğu Türkistan*, Rumuz Yayınevi, İstanbul 2017.

_____ : "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", *Çağdaş Araştırmalar Türk Yılı*, Yıl: 16, Sayı: 24, Bahar 2018.

KUO, Lily - YU, Verna: "China Passes Controversial Hong Kong National Security Law", *The Guardian*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/30/china-passes-controversial-hong-kong-national-security-law>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

KUZU, Burhan: "Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Konya 1998.

KÜBRA, Hatice: "Uygur Türkleri Yalnız Değil Mi?", *İnternet Haber*, 13 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.internethaber.com/uygur-turkleri-yalniz-degil-mi-2000605y.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

LEE, Jootaek: "The Human Rights Education: Definition, Research and Annotated Bibliography", *Emory International Law Review*, C. 34, No: 1, Atlanta 2020.

LONG, Qiao: "China Clamps Down on 'Underage Religion' among Muslim Uyghurs", *Radio Free Asia*, 30 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/underage-10302014120731.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Tibetans, Uyghurs 'Blacklisted' at Hotels in Chinese Cities", *Radio Free Asia*, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-minorities-05142015143907.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "China Shuttters Uyghur Websites for 'Harming Ethnic Unity'", *Radio Free Asia*, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/china/china-uyghur-01272016122318.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

LUQIU, Rose - YANG, Fan: "Anti-Muslim Sentiment is on the Rise in China. We Found that the Internet Fuels - and Fights - this", *The Washington Post*, 12 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/05/12/antimuslim-sentiment-is-on-the-rise-in-china-we-found-that-the-internet-fuels-and-fights-this/?utm_term=.a0fa4d2dce85, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

MAIZLAND, Lindsay: "China's Repression of Uighurs in Xinjiang", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi), <https://www.cfr.org/background/chinas-repression-uyghurs-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

MARSHALL, Tim: *Prisoners of Geography: Ten Maps that Tells You Everything about the World*, Simon and Schuster, New York 2015.

MCCOWAN, Tristan: "Reframing the Universal Right to Education", *Comparative Education*, C. 46, No: 4, London 2010.

MCGARRY, John - O'LEARY, Brendan: "The Political Regulation of National and Ethnic Minorities", *Parliamentary Affairs*, C. 47, No: 1, Oxford 1994.

MILLWARD, James: *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York 2007.

O'LEARY, Brendan: "The Elements of Right-sizing and Right-peopling the State", *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*, Ed. Brendan O'Leary - Ian Lustick - Thomas Callaghy, Oxford University Press, Oxford 2001.

ÖZBUDUN, Ergun: *Türk Anayasa Hukuku*, 15. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 2014.

POPE, Hugh: *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, Overlook Duckworth, New York 2005.

RAJAGOPALAN, Megha: "This is What a 21st-Century Police State Really Looks Like", *BuzzFeed*, 17 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.buzzfeednews.com/article/meghara/the-police-state-of-the-future-is-already-here>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

RYONO, Angel - GALWAY, Matthew: "Xinjiang under China: Reflections on the Multiple Dimensions of the 2009 Urumqi Uprising", *Asian Ethnicity*, Vol: 16, Issue: 2, London 2015.

SAĞLAM, Fazıl: *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

SAINSBURY, Michael: "Uighur Tension Persist as Old City Demolished", *The Australian*, 6 Ocak 2010, (Çevrimiçi) <https://www.theaustralian.com.au/news/world/uyghur-tensions-persist-as-kashgars-old-city-demolished/news-story/724e1652965d0f8ecd0e57515d59e6d2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SARAY, Mehmet Ozan - GÖKDEMİR, Levent: "Çin Ekonomisinin Büyüme Aşamaları", *Journal of Yaşar University*, Cilt: 2, Sayı: 7, İzmir 2007.

SAUTMAN, Barry: "Self-representation and Ethnic Minority Rights in China", *Asian Ethnicity*, Vol: 15, Issue: 2, London 2014.

SEZER, Murad: "Without Papers, Uighurs Fear for Their Future in Turkey", *Reuters*, 27 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang-turkey-wider-image/without-papers-uighurs-fear-for-their-future-in-turkey-idUSKCN1R81ED>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SHARE, Michael: "The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)", *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, Issue: 7, London 2015.

SHEPHERD, Christian: "China Tightens Regulation of Religion to 'Block Extremism'", *Reuters*, 7 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-religion/china-tightens-regulation-of-religion-to-block-extremism-idUSKCN1B11IH>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Fear and Oppression in Xinjiang: China's War on Uighur Culture", *Financial Times*, 12 Eylül 2019, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/48508182-d426-11e9-8367-807ebd53ab77>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SHIH, Gerry: "China's Mass Indoctrination Camps Evoke Cultural Revolution", *AP News*, 18 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <https://apnews.com/6e151296fb194f85ba69a8bad972e4b/China%E2%80%99s-mass-indoctrination-camps-echo-cultural-revolution>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SINTASH, Bahram: *Demolishing Faith: The Destruction and Desecration of Uyghur Mosques and Shrines*, UHRP Publication Office, Washington 2019.

SULAIMAN, Eset: "Xinjiang Police Open Fire at Protest Against Clampdown on Islamic Dress", *Radio Free Asia*, 20 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/dress-05202014202002.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Controls on Uyghur Villages, Mosques Continue into New Year", *Radio Free Asia*, 6 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/control-01062016160604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "China Bans Uyghur Language in Schools in Key Xinjiang Prefecture", *Radio Free Asia*, 28 Temmuz 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/language-07282017143037.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

TANÖR, Bülent: *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul 1978.

TASAĞIL, Ahmet: *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

THUM, Rian: "What Really Happens in China's 'Re-Education' Camps", *The New York Times*, 7 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) www.nytimes.com/2018/05/15/opinion/china-re-education-camps.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

UHRP: *Uyghur Voices on Education: Chinese Assimilative 'Bilingual Education' Policy in East Turkistan*, UHRP Publication Office, Washington 2015.

_____ : *End of the Road: One Belt, One Road and the Cumulative Economic Marginalization of the Uyghurs*, UHRP Publication Office, Washington 2016.

_____ : *Discrimination, Mistreatment and Coercion: Severe Labor Rights Abuses Faced by Uyghurs in China and East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2017.

_____ : *The Bingtuan: China's Paramilitary Colonizing Force in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2018.

_____ : *Ideological Transformation: Records of Mass Detention from Qaraqash, Hotan*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

_____ : *Kashgar Coerced Forced Reconstruction, Exploitation, and Surveillance in the Cradle of Uyghur Culture*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

_____ : *Weaponized Passports: The Crisis of Uyghur Statelessness*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

UYGUN, Oktay: "İnsan Hakları Açısından Yeni Anayasa Çalışmaları", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2008.

_____ : *Devlet Teorisi*, 6. bs., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019.

UYGUR, Feyzullah: "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasası", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul 2016.

VÄLISLUUREAMET: *International Security and Estonia*, Väliisluureamet Publication Office, Tallinn 2020.

VÄMBÉRY, Ármin: *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarkand Performed in the Year 1863*, John Murray, London 1864.

VINCENT, Andrew: *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2010.

WANG, Maya: "More Evidence of China's Horrific Abuses in Xinjiang", *HRW*, 20 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/02/20/more-evidence-chinas-horrific-abuses-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WEE, Sui-Lee: "Chinese Police Shoot Man Dead at Checkpoint in Xinjiang", *Reuters*, 17 Nisan 2014, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/chinese-police-shoot-man-dead-at-checkpoint-in-xinjiang-idUSBREA3G0BC20140417>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WELLMAN, Christopher: "Freedom of Movement and the Rights to Enter and Exit", *Migration in Political Theory: The Ethics of Movement and Membership*, Ed. Sarah Fine - Lea Ypi, Oxford University Press, Oxford 2016.

WEN, Philip - AUYEZOV, Olzhas: "Tracking China's Muslim Gulag", *Reuters*, 29 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/special-report/muslims-camps-china/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WILLIAMS, Sophie: "Macau: China's Other 'One Country, Two Systems' Region", *BBC*, 20 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50832919>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WINES, Michael: "To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It", *The New York Times*, 28 Mayıs 2009, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2009/05/28/world/asia/28kashgar.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WONG, Chun: "China's Hard Edge: The Leader of Beijing's Muslim Crackdown Gains Influence", *The Wall Street Journal*, 7 Nisan 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-hard-edge-the-leader-of-beijings-muslim-crackdown-gains-influence-11554655886>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WUC: 2016 Report on Human Rights Violations in East Turkestan, WUC Publication Office, Munich 2016.
_____ : *Forced Labour in East Turkestan: State-sanctioned Hashar System*, WUC Publication Office, Munich 2016.

_____ : *2016 Human Rights Situation in East Turkestan: Annual Report*, WUC Publication Office, Munich 2017.

_____ : *Seeking a Place to Breathe Freely: Current Challenges Faced by Uyghur Refugees & Asylum Seekers*, WUC Publication Office, Munich 2017.

_____ : *Parallel Submission to the Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) for the People's Republic of China (PRC)*, WUC Publication Office, Munich 2018.

_____ : *Internment Camps*, WUC Publication Office, Munich 2020.

XU, Vicky et. al.: *Uyghur for Sale: Re-education, Forced Labour and Surveillance beyond Xinjiang*, ASPI Publication Office, Barton 2020.

YAYLA, Atilla: "İfade Hürriyeti Nedir, Ne Değildir", *Liberal Düşünce*, Yıl: 19, Sayı: 73-74, Bahar-Yaz 2014.

YÜKSEL, Metin: *Ölçülülük İlkesi: Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

ZENZ, Adrian: "Xinjiang's Re-education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets", *The James Town Foundation*, 5 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://jamestown.org/program/xinjiangs-re-education-and-securitization-campaign-evidence-from-domestic-security-budgets/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

Uluslararası, Bölgesel ve Yerel Mevzuat

AB Temel Haklar Sözleşmesi, 18 Aralık 2000, C 364/01 (yürürlük tarihi: 1 Aralık 2009).

Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi, 27 Haziran 1981, 21 ILM 58 (yürürlük tarihi: 21 Ekim 1986).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 4 Kasım 1950, ETS 5 (yürürlük tarihi: 3 Eylül 1953).

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 13 Nolu Genel Yorumu, 8 Aralık 1999, E/C.12/1999/10.

BM İnsan Hakları Komitesi 10 Nolu Genel Yorumu, 29 Haziran 1983, CCPR/C/GC/10.

BM İnsan Hakları Komitesi 22 Nolu Genel Yorumu, 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

BM İnsan Hakları Komitesi 25 Nolu Genel Yorumu, 12 Temmuz 1996, CCPR/C/21/Rev.1/Add.7.

BM İnsan Hakları Komitesi 27 Nolu Genel Yorumu, 2 Kasım 1999, CCPR/C/21/Rev.1/Add.9.

Bölgesel Yahut Azınlık Dilleri İçin Avrupa Sözleşmesi, 5 Kasım 1992, ETS 148 (yürürlük tarihi: 1 Mart 1998).

Çin Ceza Kanunu, 14 Mart 1997 (yürürlük tarihi: 1 Ekim 1997).

Çin Ceza Muhakemeleri ve Usulü Kanunu, 1 Temmuz 1979 (yürürlük tarihi: 1 Ocak 1980).

Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası (Xianfa), 4 Aralık 1982 (yürürlük tarihi: 4 Aralık 1982).

Çin Terörle Mücadele Kanunu, 27 Aralık 2015 (yürürlük tarihi: 1 Ocak 2016).

Engelli Hakları Sözleşmesi, 13 Aralık 2006, 2515 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 3 Mayıs 2008).

Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme, 18 Aralık 1990, 2220 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 1 Temmuz 2003).

Güneydoğu Asya Ülkeleri İnsan Hakları Beyannamesi, 18 Kasım 2012, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği.

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme, 21 Aralık 1965, 660 UNTS 195 (yürürlük tarihi: 4 Ocak 1969).

İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi, 22 Ocak 1969, B-32 (yürürlük tarihi: 18 Temmuz 1978).

İnsan Hakları Eürenselle Beyannamesi, 10 Aralık 1948, BM Genel Kurul Kararı 217 A (III).

İşkenceye ve Diğer Zalımanca, Gayriinsani Yahut Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme, 10 Aralık 1984, 1465 UNTS 85 (yürürlük tarihi: 26 Haziran 1987).

Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme, 18 Aralık 1979, 1249 UNTS 13 (yürürlük tarihi: 3 Eylül 1981).

Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çatı Sözleşme, 10 Kasım 1994, ETS 157 (yürürlük tarihi: 1 Şubat 1998).

Ulusal Yahut Etnik, Dini ve Dösel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname, 20 Aralık 1993, BM Genel Kurul Kararı A/RES/48/138.

Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi, 20 Kasım 1989, 1577 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 2 Eylül 1990).

Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, 16 Aralık 1966, 993 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 3 Ocak 1976).

Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, 19 Aralık 1966, 999 UNTS 171 (yürürlük tarihi: 23 Mart 1976).

Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyannamesi, 2 Ekim 2007, BM Genel Kurul Kararı A/RES/61/295.